

Eşarîliğin Tarihsel Arka Planı: Küllabîlik

MEHMET KALAYCI

ARAŞ.GÖRV. ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Özet

Eşarîlik, hem teşekkülü hem de gelişim çizgisi bakımından diğer İslam mezheplerinden farklı bir seyir izlemiştir. Bunun arka planında da büyük ölçüde İmam Eş'arî'nin yaşadığı tarihsel tecrübe yatmaktadır. Onun Mutezile'den ayrıldıktan sonraki süreçte yeni muhitinde kendine yer arama çabası, kendisinden sonra da sürmüş ve adına nispetle anılan mezhebi oluşumu eklektik bir yapıya büründürmüştür. Küllabîlik, Eş'arî'nin Mutezile'den ayrıldıktan sonraki yeni muhiti olmasının yanı sıra, Eşarîliğin teşekkül öncesi formunu oluşturmaktadır. Bu makalede Küllabîliğin Eşarîliğe dönüşüm süreci ve buna yön veren temel faktörler analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Küllabîlik, Eşarîlik, Hadis Taraftarları, Mutezile, Kalam

Abstract

The Historical Background of Ash'arism: Kullâbism

Ash'arism displayed a different aspects of formation and development process from that of other sects. To a large extent, the historical experience of al-Ash'arî played a role in this fact. His attempt, in the period after he departed from Mu'tazila, to find a place for himself in his new milieu also continued after him and turned the sectarian formation attributed to his name into an eclectic form. Kullâbism constituted the pre-formation form of Ash'arism, as well as its being a new al-Ash'arî's new milieu after his departure from Mu'tazila. In this article, the formation process of Kullâbism into Ash'arism and the main factors determining this process will be analysed.

Key Words: Kullâbism, Ash'arism, the Proponents of Hadîth, Mu'tazila, Kalâm

Giriş

Eşarîlik, İslam düşünce tarihinde IV./X. ve V./XI. yüzyıllarda Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin adı etrafında oluşmuş kalamî bir düşünce ekolüdür. Eş'arî,

260/873 yılında Basra'da doğdu ve 324/936 yılında Bağdad'da vefat etti.²³ Basra Mutezilesi'nin lideri Ebû 'Alî el-Cübbâî'nin (ö.303/916) üvey oğlu olan Eş'arî, kırk yaşına kadar ondan kelim ve fıkıh usulü tahsil etti.²⁴ Eş'arî, Mutezilî olduğu dönemde hocasının en seçkin talebeleri arasında yer aldı ve kimi zaman bazı kelimî tartışmalarda hocasına vekâlet etti.²⁵ Daha sonra Mutezilî görüşü terk etti ve Ehli-i Sünnet saflarına katıldı.

Eş'arî'nin saf değiştirme olayı kadar, onun Ehl-i Sünnet saflarına katıldık-tan sonraki kelimî çizgisi de muammalarla doludur. Zira günümüze ulaşan eserleri incelendiğinde onun sistematik bir yaklaşım tarzından uzak olduğu görülmektedir. O, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*²⁶ ve *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*²⁷ adlı eserlerinde Hadis Taraftarı bir eğilim ortaya koyarken, *Kitâbu'l-Lüm 'a*²⁸ ve *Risâle fî İstihsâni'l-Havd fî 'İlmi'l-Kelâm*²⁹ adlı eserlerinde bir kelimci

23 Ebû Bekr Ahmed b. 'Ali el-Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1070), *Târîhu Bağdâd ev Medineti's-Selâm*, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz.), c. 11, s.347.

24 Ebû Bekr ibn Kâdî Şuhbe b. Ahmed (ö.851/1447), *Tabakâtu Fukahâi's-Şâfi'iyye*, tah. A. Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye, tsz.) c. 1, ss.84-85.

25 Ebû'l-Kâsım ibn 'Asâkir 'Alî b. el-Hasan b. Hibetullah (ö.571/1175), *Tebyînu Kizbi'l-Müfteri fîmâ Ünsibe ilâ'l-İmâm Ebî'l-Hasan el-Eş'arî*, tah. M. Zahid el-Kevserî, (Dimeşk:el-Kudsi, 1347), s. 91.

26 Ahmed b. Hanbel'in yolundan gittiğini söyleyerek başladığı bu eserde Eş'arî, Hadis Taraftarı bir tutum izlemiştir. Bkz. *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, tah. Fevkiyye M. Hüseyin, (Kahire: Daru'l-Kitab, 1987)

27 Eş'arî, Ashâbu'l-Hadis ve Ehl-i Sünnet'in temel görüşlerini sıraladıktan sonra "onlara nispet ettiğimiz bütün görüşleri kendimize de nispet ederiz ve benimseriz" diyerek Hadis Taraftarı bir eğilim ortaya koymaktadır. (Bkz. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfı'l-Musallîn*, tah. H. Ritter, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980) s.297.) Bu eserin Eş'arî'ye aidiyeti konusunda fikir birliği olmasına karşın, Mutezileden ayrılmadan önce veya sonra yazıldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. (Bkz. Hasan Onat, "Makalatu'l-İslamiyyin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 27, s.406.) Allard'a göre *Makâlât*'ın ilk kısmı, esasen Eş'arî'nin Mutezilî olduğu döneme ait görüşlerini yansıtmakta olup, Eş'arî'nin görüşleri değiştiikten sonra bu kısımda küçük değişiklikler yapılmıştır. (Bkz. Michel Allard, *Le probleme des attributs divins dans la doctrine d'al-As'ari et de ses premiers grands disciples*, (Beyrut: el-Matbaatu'l-Katolikyye, 1965), pp.58-72.)

28 Eser önce McCarthy tarafından *Risâle fî İstihsâni'l-Havd* ile birlikte kimi değerlendirmelerle birlikte yayımlanmış (Bkz. Richard J. McCarthy, *The Theology of al-Ash'arî*, Beyrut: el-Matbaatu'l-Katolikyye, 1953), daha sonra da Gurâbe tarafından neşredilmiştir. (Bkz. *el-Lüm 'a fi'r-Redd 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, tah. H.Gurâbe, (Kahire, 1975)) Eş'arî bu eserde Ahmed b. Hanbel'den hiç söz etmez. Buna karşın akılla nakil arasında denge kurmaya çalışan bir metod benimser ve nasslarda yer alan müteşabih lafızları tevile yönelir.

29 1928 yılında Haydarabad'da basılmış olan eser, 1953 yılında McCarthy tarafından *el-Lüm 'a* ile birlikte yeniden basılmıştır. Frank, eserin ismini *el-Hass 'ale'l-Bahs* şeklinde tespit etmekte ve Eş'arî'nin Berbehârî ile görüşmesi sonucunda yaşadığı hayal kırıklığını yansıtan bir metin olduğunu dile getirmektedir. (Bkz. Richard M. Frank, "Al-Ashari's Kitab al-Hathth ala'l-Bahth", *Melanges du l'Institut Dominican d'Etudes Orientales du Caire*, c.18 (1988), ss.99-100.) Eş'arî, bu risalede Hadis Taraftarlarının iddialarını akli delillerle çürütmeye çalışır; buna karşın kelim usullerinin kitap ve sünnette bulunduğunu belirtir. Koçyiğit, onun bu bakış açısından hareketle, eserin Eş'arî'nin Mutezilî olduğu döneme ait olduğunu ileri sürmektedir. (Bkz. Talat Koçyiğit, "Ebû'l-Hasan el-Eşarî

görüntüsü vermektedir.³⁰ Bu farklılaşmayı onun yeni muhitinde kendine yer arama çabası olarak görüp mazur karşılamak mümkündür. Ancak yine de yanıtı aranması gereken temel husus, Eş'arî'nin eski mezhebini terk ettikten sonra Ehl-i Sünnet içerisinde kendisini hangi gruba ait hissettiği ve bu doğrultuda faaliyetlerde bulunduğuudur. Bu makalede Eş'arî'nin Küllabîlerle ilişkisi ele alınacak ve Eş'arî'nin isminin mezhep kurucusu olarak ön plana çıkarılma süreci tartışılacaktır.

Küllabîlik-Eşarîlik İlişkisi

İsmi 'Abdullah b. Sa'îd b. Küllâb'tan alan Küllabîlik, yeknesak bir yapıda olmamasına karşın Me'mûn zamanında Mutezile'ye karşı bir amaç birliğine sahip Şafî Hadis Taraftarlarını ifade etmektedir. Temsilcileri arasında 'Abdullah b. Sa'îd b. Küllâb (ö.240/854)³¹, Ebû 'Alî el-Hüseyn b. 'Alî b. el-Kerâbisî (248/862)³², 'Abdül'azîz b. Yahyâ el-Mekkî el-Kinânî (ö.240/855'ten

ve Bir Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* c.8 (1960), s.165.) Keskin, bu risalenin içeriği ile *el-Liim'a* arasında tam bir mutabakat bulunduğunu, Eş'arî'nin temel hedefinin Hadis Taraftarları'nın kelam karşı olan genel tutumunun meşruiyetini çürütmek olduğunu kaydetmektedir. (Bkz. Mehmet Keskin, *Eşarîliğin Teşekkül Süreci*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2005, s.11.)

30 Bu yüzden kimi araştırmacılar, Eş'arî'yi ikiyüzlü birisi olmakla itham ederek yaşadıkları hayal kırıklığını dile getirmekten çekinmemişlerdir. (Bkz. A. J. Wensinck, *The Muslim Creed*, Cambridge: Cambridge University Press, 1932, s.9) Makdisi, Eş'arî ile ilgili bu ikili imajın, bir yanlış anlamının sonucu olmadığını; aksine sonraki Eşarîler nezdinde de kabul görüp desteklendiğini, bunun arkasında da ise Eşarîlerin Sünnîliğin saflarına kabul edilebilmek için Şafî mezhebine intisap aracılığıyla kendi öğretilerine meşruiyet kazandırma ihtiyacının yattığını ileri sürmektedir. (Bkz. George Makdisi, "İslam Dini Tarihinde Eşarî ve Eşarîler", *İslam'ın Klasik Çağında Din, Hukuk, Eğitim*, terc. H. T. Başoğlu, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), ss.41-42.

31 İbn Küllâb, Bağdâdî tarafından, Me'mun zamanında Ehlî Sünnet kelmacılarından, onun meclisinde Mutezile'yi yerle bir eden ve onları kitaplarındaki çelişkileri göstererek mağlup eden bir kimse olarak tavsif edilmektedir. (Bkz. Ebû Mansûr 'Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed el-Bağdâdî (ö.429/1037), *Usûlu'd-Dîn*, (Beyrut:Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1981), s.309; Tâcuddîn Ebû Nasr 'Abdulvehhâb b. Takiyyüddîn es-Subkî (ö.771/1369), *et-Tabakâtu's-Şafî'iyyeti'l-Kübrâ*, tah. A. M. el-Hulv-M. M. et-Tanâhî, (Kahire:Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabi, 1964), c.2, ss.199-200; Ayrıca bkz. Joseph van Ess, "İbn Küllâb and His School", *Proceedings of the Twenty-Sixth International Congress of Orientalists*, New Delhi, January 4-10, vol. 4 (1969), pp.263-267; Hüdâ bint. Nâsîr b. Muhammed eş-Şelâlî, *Arâu'l-Küllâbiyyeti'l-'Akâdiyye ve Eseruhâ fi'l-Eş'ariyye*, (Riyad:Mektebetu'r-Rüşd, 1420), ss.45-60.)

32 İbnü'n-Nedîm, Kerâbisî'yi Küllabîlerden birisi olarak nitelemekte ve kader meselesinde Cebriyye'ye meylettğini belirtmektedir. (Bkz. Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, tah. İ. Ramazan, (Beyrut: Daru'l-Marife, 1994), ss.230-231; A. Nedim Serinsu, "Kerabisî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.25, ss.264-265.)

sonra)³³, Ebû ‘Abdillah Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857)³⁴ ve Hüseyin b. Fadl el-Becelî³⁵ gibi isimler bulunmaktadır. Klasik kelim eserlerinde “Ehl-i Hadis’in kelamcıları” olarak nitelenen³⁶ bu kimselerin ortak noktaları, Şafîî Hadis Taraftarı kimseler olmalarına karşın itikadî meselelerde kelama yer vermeleri idi. Onlar kimi itikadî konularda Mutezilîlerle tartışmaya girmekten çekinmeyen tutumlarıyla Hadis Taraftarı gelenek içerisinde kelamın öncüsü oldular.³⁷ Mutezile’nin sıfatları nefyetmesine karşın, sıfatları ispat eden tutumlarıyla kimi zaman *Sifâtiyye*³⁸ olarak da anıldılar. Bazıları yazdıkları eserlerle, bazıları da verdikleri derslerle Ehl-i Sünnet muhitinde kelamî bakış açısının oluşmasına katkıda bulundular.³⁹ *Halku’l-Kur’an*, *Sıfatullah*, *İman*, *Ru’yet* vb.

33 el-Mekkî, Memun zamanında Bağdad’a gelen ve Bişr el-Merîsî ile *Halku’l-Kur’an* konusunda tartışmalarda bulunan bir kimsedir. Subkî, onu bu konuda Ehl-i Sünnet’in yardımcıları olmakla över. (Bkz. *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, c.2, ss.144-145.) Bağdâdî de onun İbn Küllâb’in öğrencilerinden biri olduğunu kaydeder. (Bkz. *Usûlu’d-Dîn*, s.309.)

34 Zühdcü kimliğiyle tanınan ve Eşarîlik içerisinde hep var olan gelenekçi eğilimin önemli referanslarından olan Muhâsibî, yazdığı eserlerle Küllabî gelenek içerisinde diğerlerinden daha baskın bir figür oldu. Kelamla ilgileniyor olması sebebiyle Ahmed b. Hanbel’in sert eleştirilerine maruz kaldı. (Bkz. el-Bağdâdî, *Usûlu’d-Dîn*, s.308; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c.8, s.211.) Subkî’nin naklettiği ve Ahmed b. Hanbel’le görüşmesini içeren bir rivayette, onun Ahmed b. Hanbel’in meclisine arkasında bir taraftar topluluğu ile gittiğinin belirtilmesi, Muhâsibî’nin merkezi rolünü ortaya koyması bakımından önemlidir. (Bkz. *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, c.2, ss.275-279.)

35 İbn Küllâb’in öğrencisidir. Horasan valisi ‘Abdullah b. Tâhir, Horasan’a giderken onu yanında götürmüş ve hakkında Irak’ın ilmini Horasan’a taşıyan kimse olduğunu söylemiştir. (Bkz. el-Bağdâdî, *Usûlu’d-Dîn*, s.309.)

36 el-Bağdâdî, *Usûlu’d-Dîn*, s.309.

37 İbn Küllâb’in, Halîfe Me’mûn’un huzurunda ‘Abbâd b. Süleymân ve Ebû’l-Hüzeyl el-Allâf gibi önde gelen Mutezilî âlimlerle tartışmalara girdiği bilinmektedir. (Bkz. Kâdî Abdulcebbar ‘Abdullah b. Ahmed el-Hemedânî (ö.416/1025), *Fazlu’l-İtizâl ve Tabakâtu’l-Mu’tezile*, tah. F. S. Eymen, (Tunus:Daru’t-Tunusiyye, 1974), ss.156-157, 286.) Ancak Mihne sürecinde yaşanan olumsuz hadiseler ve Hadis Taraftarı pek çok alimin *Halku’l-Kur’an* konusundaki resmi söylemi reddetmelerini müteakiben çeşitli takibat ve işkencelere maruz kalmaları, İbn Küllâb ve arkadaşlarını Me’mûn’un meclislerine gitmekten muhtemelen alıkoydu. Onlar yapılan bu uygulamalar dolayısıyla Me’mûn’u fasıklıkla suçladılar ve ne amaçla olursa olsun bu meclislerindeki tartışmalara katılmadılar. (Bkz. İbn ‘Asâkir, *Tebyîn*, s.119.) Fakat bu durum, onların Mutezilî fikirlere karşı kayıtsız kaldıkları anlamına da gelmez. Muhtemelen bundan sonra Mutezile’ye yönelik eleştiriler, karşılıklı tartışmalarda değil, daha çok yazılan metinler üzerinden gerçekleştirildi. Bu noktada, İbn Küllâb’a nispet edilen ve günümüze ulaşmamış olan eserler şunlardır: *Kitâbu’s-Sıfat*, *Kitâbu Halki’l-Ef’âli’l-İbâd*, *Kitâbu’r-Redd ‘ale’l-Mutezile*. (Bkz. Y. Şevki Yavuz, “İbn Küllâb”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 20, s.157.)

38 Bu nitelime daha çok Eşarî gelenek içerisinde kullanılan bir tabirdir ve Mihne sürecinde Mutezilî fikirlere karşı çıkan tüm Hadis Taraftarı tüm kesimleri içine alan genel bir isimlendirmedir. Ancak kavram, ilerleyen süreçte daha çok Küllabîleri ifade etmek için kullanılır hale gelmiştir. *Küllâbiyye* yerine *Sifâtiyye* kullanımları konusunda bakınız. Ebû Mansûr ‘Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî (ö.429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, terc. E. Ruhi Fiğlalı, (Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), s.247; Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, (ö.548/1153) *el-Milel ve’n-Nihal*, tah. A. F. Muhammed, (Beirut:Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, tsz.), c.1, ss.80-81.

39 eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, c.1, s.81.

konulardaki görüşleri, IV./ X. ve V./XI. asırdaki tartışmalara yön verdi ve pek çok kelamcı tarafından benimsendi.⁴⁰ Öte yandan kelamla uğraşmaları sebebiyle Ahmed b. Hanbel'in başını çektiği aşırı Hadis Taraftarlarının ağır eleştirilerine maruz kaldılar ve bidatçı olmakla itham edildiler.⁴¹

Eş'arî'nin Mutezile'den ayrıldıktan sonra kimlerin görüşlerine uyduğu veya hangi mezhebin saflarına katıldığı çağdaş araştırmacılar arasında bir tartışma konusudur. Kimileri onun Mutezile'den ayrıldıktan sonra Ahmed b. Hanbel'in izinden gittiğini ve bu doğrultuda Selefi bir çizgiyi takip ettiğini ileri sürerken⁴², kimileri de onu İbn Küllâb'ın başını çektiği Küllâbilere dahil olduğunu belirtir.⁴³ Her iki yaklaşımın da dayandığı farklı tezler olmakla

40 İbn Küllâb'ın günümüze kadar hiçbir eserinin ulaşmamış olması, Eşarilikle düşünsel bağının sağlıklı kurulabilmesini engellemektedir. Fakat ona ait kimi görüşlere daha sonraki Eş'arî geleneğinin temsilcilerinin eserlerinde dağınık olarak yer verilmiştir. Onun çeşitli kelam eserlerinden toplanan bu görüşleri hakkında bilgi için bakınız. Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, (Berlin:Walter de Gruyter, 1997), vol.4, pp.402-417; A. Sami en-Neşşar, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, terc. O. Tunç, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1999), c.1, ss.383-396; Muammer Esen, "Sünnî Kelamın Öncülerinden İbn Küllâb'ın Kelami Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.43 (2002), ss.68-79; Keskin, *Eşariliğin Teşekkül Süreci*, ss.57-67; Tevfik Yücedoğru, *İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi*, (Bursa:Emin Yayınları, 2006), ss.51-126; Hüseyin Aydın, "Abdullah b. Küllâb'ın Allah'ın Sıfatları ve Kelâmullah'a Dair Görüşleri -İbn Teymiyye'ye Göre", *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji*, c.3:8 (2003), ss.125-146

41 Bu eleştirilerden en büyük nasibi, ismi diğerlerine nazaran daha fazla ön plana çıkan İbn Küllâb almış ve birçok defa onun kendisi veya ailesinin çeşitli üyeleri Hristiyan olmakla itham edilmiştir. (Bkz. Salahuddin Halil b. Aybek es-Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefâyât*, tah. D. Krawulsky, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1982), c.17, ss.197-198, 183. mad.) Aynı itham karşılıklı tartıştığı 'Abbâd b. Süleymân tarafından da yapılmıştır. (Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.224) Seksekî de onun Hristiyan asıllı olduğunu ve Müslümanların zihinlerini dağıtmak ve akidelerinden saptırmak için faaliyet gösterdiğini kaydetmektedir. (Bkz. Ebû'l-Fazl 'Abbâs b. Mansûr es-Seksekî (ö.683/1284), *el-Burhân*, tah. B. el-Ammuş, (Zürka': Dâru'l-Menâr, 1988), ss.36-37.)

42 Buna göre Eş'arî, Mutezile'den ayrıldıktan sonra Hanbelîlerin safına katılmış ve *el-İbâne* adlı eserine böyle bir süreçte kaleme almıştır. Daha sonra ise Hanbelîlerden ayrılmış ve kelama başvuran bir mezhep kurmuştur. (Bkz. Fevkiyye Mahmud Hüseyin, "Mukaddime", *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, (Kahire:Daru'l-Kitab, 1976), ss.92-102.) Eş'arî'nin Mutezile'den ayrılmasına, onun Cübbâi'nin derslerine devam ederken, bir taraftan da Hadis Taraftarı bir Şafîî olan Ebû İshâk el-Mervezî'nin derslerine katılması gerekçe gösterilmektedir. Bu iddiaya göre Eş'arî'nin Mervezî ile tanışıklığı Mutezile'den ayrılmadan öncedir ve Eş'arî onun sayesinde Şafî'nin metodunu öğrenmiş ve Mutezililerle Hanbelîler arasında uzlaştırıcı bir yol izlemiştir. (Bkz. Celâl Muhammed 'Abdulhumeyd Musa, *Neş'etu'l-Eş'ariyye ve Tatavvuruhâ*, (Beyrut:Daru'l-Kitabi'l-Lübnanî, 1982), ss.182-187.)

43 Bu bakış açısına göre ise Eş'arî, eski mezhebini terk etmeden önce İbn Küllâb'ın ve arkadaşlarının görüşlerinden haberdardı. Bu görüşlerin üzerinde bıraktığı etki dolayısıyla Mutezile'yi terk etti ve Küllâbilere katıldı. (Bkz. W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, terc. E. R. Fiğlalı, (İstanbul:Birleşik Yayınevi, 1998), ss.355-356; A. S. Tritton, *İslam Kelamı*, terc. Mehmet Dağ, (Ankara:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), s.164; Ahmed Mahmûd Subhî, *Fî 'İlmi'l-Kelâm*, (Beyrut:Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1984), c.2, s. 59.

birlikte, olayların tarihsel gelişimi göz önünde bulundurulduğunda ikinci yaklaşım daha tutarlı gözükmektedir.

Eş‘arî’nin Mutezile’den ayrılma sürecinde, Küllabîlerin en önemli temsilcisi olarak Ebû'l-‘Abbâs el-Kalânîsi⁴⁴ ismi ön plana çıkmaktadır. Kelamla ilgili yüz ellinin üzerinde eser yazdığının belirtilmesi⁴⁵, onun Küllabî gelenek açısından ne denli önemli bir isim olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Aynı şekilde Ebû'l-Mu‘în en-Neseffî’nin Ehl-i Hadis kelimcileri olarak nitelendiği gruplar arasında Küllabîyye ve Eş‘arîyye’nin yanı sıra Kalanisiyye’ye de yer vermesi bunun göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir.⁴⁶ Kalânîsi, kendisinden yaklaşık iki kuşak sonra İbn Küllâb’ın unutulmaya yüz tutmuş olan fikirlerinin yeniden tanıtılmasına katkıda bulundu. Ancak kimi zaman onun görüşlerini eleştirmekten veya daha anlaşılabilir kılmak için açıklamalar getirmekten de geri durmadı.⁴⁷ Hadis Taraftarlarının Horasan bölgesindeki Hadis Taraftarlarının lideri konumundaki Ebû Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme (ö.311/924) onun en büyük hasmı ve muhalifiydi.⁴⁸

Kalânîsi bu süreçte yalnız da değildi. Ebû ‘Ali Muhammed b. ‘Abdilvehhâb es-Sekafî (ö.328/939)⁴⁹ ve Ebû Bekr Ahmed b. İshâk es-Sabğî (ö.342/953)⁵⁰ de Eş‘arî ile çağdaş olup Küllabîliğe meyletmekle itham edilen kimseler arasındaydılar.⁵¹ Ebû ‘Ali es-Sekafî aslında hadisçi kimliğiyle ön plana çıkmış ve İbn Huzeyme’ye fetva hususunda vekalet edecek kadar Şafiler arasın-

44 Klasik kaynaklarda Kalânîsi nisbesine sahip birkaç kişiden söz edilmektedir. Bunların hangi zamanda yaşadığına ve kim olduklarına dair elimizde net bir bilgi bulunmamakla beraber, Eş‘arî’nin zamanındaki Kalânîsi’nin Ebû'l-‘Abbâs el-Kalânîsi olması muhtemeldir. (Bkz. M. Sait Özervanlı, “Kalanisi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.24, s.223.) Kimi araştırmacılar onun İbn Küllâb zamanında yaşadığını ileri sürse de, Van Ess, Eş‘arî’nin *Makâlât*’ında ismine yer vermemesinden hareketle, Kalânîsi’nin Eş‘arî’nin çağdaşı olarak kabul edilmesini gerektiğini belirtir. (Bkz. “İbn Kullab and His School”, p.263)

45 el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s.290

46 Ebû'l-Mu‘în Meymûn b. Muhammed en-Neseffî, *Tebşüratu'l-Edille*, tah. H. Atay, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), c.1, s.400.

47 Onun İbn Küllâb’ın tam anlamıyla bir takipçisi olamadığı ve Küllabîliğe mensubiyetini yüksek sesle dile getiremediği belirtilmektedir. Muhtemelen bunun nedeni İbn Küllâb’a muhalif olan ve Kalânîsi’nin yaşadığı zaman diliminde iyice aşırılığa kayan Hanbelîlerin muhalefeti idi. (Bkz. Van Ess, “İbn Kullab and His School”, p.267.)

48 Ebû'l-‘Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Abdilhalim ibn Teymiyye (ö.728/1328), *Der’u Te‘ârûzi'l-‘Akl ve’n-Nakl*, tah. M. Reşad Salim, (Medine, 1991), c.2, ss.81-82.

49 Hayatı hakkında bilgi için bakınız. es-Subkî, *et-Tabakâtu’ş-Şâfiyye*, c.3, ss.192-196.

50 Fıkıhçı ve hadisçi kimliğiyle tanınan İbn İshâk es-Sabğî’nin kelam alanında eserlerinin bulunduğunu kaydeden Subkî, bu eserlerin Ehl-i Hadis içerisinde eşi ve benzerinin olmadığını belirtmektedir. (Bkz. es-Subkî, a.g.e., c.3, s.12.)

51 İbn Teymiyye, a.g.e., c.2, ss.80-82.

da kabul görmüş bir kimseydi. Ancak onun kelamla meşguliyeti muhtemelen İbn Huzeyme'yi rahatsız etti. Aralarında geçen bir konuşmaya göre o hocasının, tuttuğu yolla ilgili olarak ne gibi tereddütleri olduğunu söylemesini istedi. Hocası, kendisi hakkındaki tereddütlerin sebebi olarak Küllabîliğe meyletmesini gerekçe gösterdi.⁵² Ebû Bekr es-Sabgî de hadisçi kimliğiyle tanınan ve İbn Huzeyme'nin dolaylı eleştirilerine muhatap olma noktasında Ebû 'Ali es-Sekafî ile aynı kaderi paylaşan birisidir. İbn Huzeyme'nin muhtemelen *Kitabu't-Tevhid*'inde kelamla uğraşanları küfürle itham etmesinden hareketle ikisi hakkında Nisabur emirine şikayette bulunulduğu, söz konusu yöneticinin her ikisinin de asılması yönünde karar verdiği, ancak İbn Huzeyme'nin buna engel olduğu bildirilmektedir.⁵³

Kalânisi'nin başını çektiği ve Küllabî ekolün takipçileri konumundaki kimseler, seleflerinin izinde gittiler; hem Mutezilîlerle hem de Hanbelîlerle karşı karşıya geldiler. Eş'arî'nin Mutezile'den ayrılması da muhtemelen böyle bir süreçte gerçekleşti. Her ne kadar gördüğü rüyaların bu saf değiştirme etkisi olduğu kaynaklarda vurgulansa da⁵⁴, bunların sıhhati Watt'ın da dile getirildiği gibi tartışmalıdır.⁵⁵ Öte yandan onun Mutezileden ayrılması ile ilgili anlatılan bir başka olay bu bakımdan daha gerçekçidir. Buna göre Eş'arî, Cübbâî'yi temsilen gittiği bir mecliste bir şahısla yaptığı tartışmada dili tutulur ve cevap veremez hale gelir.⁵⁶ Adı veya mensup olduğu topluluk bilinmese de bu şahsın, Küllabîliğe mensup birisi olma ihtimali yüksektir. Zira Hanbelîlerin kelama karşı çıktıkları ve Mutezilîlerle aynı meclisi paylaşmaktan şiddetle uzak durdukları bilinmektedir. Bu sebeple Eş'arî'nin Mutezile'den ayrılmasına sebep olan ve ayrıldıktan sonra da saflarına katıldığı kimselerin Küllabîler

52 Ebû 'Ali es-Sekafî, bu ithamı ciddiye alır ve kendi yazdığı eserleri hocasına göstererek bunların içerisinde kabul edilmeyecek ne gibi bir şeyin bulunduğunu sorar. Kalam konulu olduğu anlaşılan bu eserleri İbn Huzeyme inceler ve olumlu veya olumsuz herhangi bir değerlendirmede bulunmaz. Ebû Ali, hocasına Allah'ın sıfatlarıyla kendi yazdıklarını gösterir ve Hadis Taraftarlarının yaklaşımı dışında herhangi bir şeyin bulunmadığını belirtir. Bkz. İbn Teymiyye, a.g.e., c.2, s.80

53 İbn Teymiyye, *Der'u Te'aruzi'l-Akl ve'n-Nakl*, c.2, s.82; Ebû Ali es-Sekafî ile Ebû Bekr es-Sabgî'nin İbn Huzeyme öldükten sonra, kabrinin başında tevbe getirdikleri kaydedilmektedir. A.g.e., c.2, s.82.

54 es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, c.3, ss.348-349; Eş'arî'ye nispet edilen bu rüyalar ve hocası Cübbâî ile olan tartışmaları konusunda geniş bilgi için bakınız. Keskin, *Eşariliğin Teşekkül Süreci*, ss.95-103.

55 Watt, *Teşekkül Devri*, s.376.

56 İbn 'As'âkir, *Tebyîn*, s.91.

olması daha muhtemel gözükmektedir.⁵⁷ Nitekim bu husus, bütün açıklığıyla Şehristânî tarafından da dile getirilmektedir. *Küllâbiyye* yerine *Sifâtiyye* kullanımını tercih eden Şehristânî, Eş'arî'nin hocası Ebû 'Ali el-Cübbâî ile salah ve aslah konusunda anlaşmazlık yaşaması sonucunda, Mutezile'den ayrılarak bu gruba katıldığını, onların düşüncelerini kelimâ metotlarla desteklediğini kaydetmektedir. Şehristânî, Eş'arî ile birlikte yeni bir mezhebin doğmaya başladığını ve zamanla *Sifâtiyye* isminin *Eş'ariyye*'ye dönüştüğünü belirtmektedir.⁵⁸

Küllâbîlikle Eşarîliğe birlikte yer verilmesi veya ikisinin de aynı çatı altında gösterilmesi sadece Şehristânî'ye özgü bir tutum değildir; aksine Eşarî çizgide olmayan diğer mezhepler tarihi kaynaklarında ve kelimâ literatürde de çok sayıda benzer değerlendirmeye rastlamak mümkündür: Örneğin tam bu dönüşümün yaşandığı zaman dilimlerinde yaşamış olan Mutezilî Harezmi (ö.387/997), Küllâbîliği ve Eşarîliği, *Müşebbihe* çatısı altında birlikte mütalaa eder.⁵⁹ Eserini dördüncü asrın ikinci yarısında yazdığı anlaşılan İsmailî Ebû Temmâm da Küllâbîlik ve Eşarîliği *Müşebbihe* başlığı altında ele alır ve Eşarîliğin, ilim, kudret, sem' ve basar gibi sıfatlar konusu haricindeki pek çok konuda Küllâbiyye ile aynı görüşte olduğunu kaydeder.⁶⁰ *Müşebbihe* kavramı, tevile gitmeyip nasları olduğu gibi kabul etmelerinden hareketle, Hadis taraftarları özelinde Ehli Sünnet'i tanımlamada diğer fırkalar tarafından, özellikle de Mutezilîler tarafından kullanılan tabirlerden birisidir.⁶¹ Gerek Harezmi'nin gerekse Ebû Temmâm'ın, Küllâbîleri ve Eşarîleri *Müşebbihe* altında sınıflaması bu bağlamda anlaşılmalıdır. Öte yandan karşıt grupların Ehl-i

57 Nitekim el-Makrizî *Hıtat*'ında Eş'arî'nin Mutezile'den ayrılmasıyla birlikte, onlara karşı reddiyeler yazmaya başladığını ve İbn Küllâb'ın bazı görüşlerine tabi olup, onun usulüne göre kendi usulünü inşa ettiğini ve böylece 55 eser yazdığını söylüyor. (Bkz. Takiyyüddin Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Alî el-Makrizî (ö.845/1441), *Kitâbu'l-Mevâ'ız ve'l-'İtibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-'Âsâr*, (Kahire:Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 1987), c.2, s.359) Eş'arî'nin İbn Küllâb'ı savunmak amacıyla *en-Nakd 'alâ İbni'r-Râvendî fî mâ Nakadehü 'alâ 'Abdillah b. Sâid* adıyla bir eser yazmış olması bunu teyit etmektedir. (Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan ibn Fûrek (ö.406/1015), *Mücerredu Makalati's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eşarî*, tah. D. Gimaret, (Beyrut:Daru'l-Maşrık, 1987), s.12.

58 eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s.81. Şehristânî'nin İbn Küllâb'ı kendi mezheplerinin şeyhi olarak nitelenmesi, geç dönemde bile İbn Küllâb'ın Eşarî gelenek içerisindeki ağırlığını koruduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. (Bkz. Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî (ö.548/1153), *Nihâyetü'l-İkdâm fî 'İlmi'l-Kelâm*, tah. A. Guillaume, (London: Oxford University Press, 1934), s.303.)

59 Ebû 'Abdullah Kâtib Muhammed b. Ahmed el-Harezmi (ö.387/997), *Mefâitihu'l-Ulûm*, (Kahire: Matbaatu's-Şark,1342), s.20.

60 Ebû Temmâm, *Babu's-Şeytan min Kitabi's-Şecera*, ed. & trans. W. Madelung-P. E. Walker, (Leiden:Brill, 1998), pp.52-53.

61 Ebû 'Osmân Amr b. Câhız, *Resâilu'l-Câhız*, tah. 'Abdusselâm M. Hârûn, (Beyrut, 1991), c.3, s.288.

Sünnet'i tanımlamak için *Müşebbihe*, *Mücbire*, *Müsbite* gibi kavramları kullanmalarına Hadis Taraftarları aşırı duyarlı davranarak tepki göstermişlerdir.⁶²

Küllabîliğin Eşarîliğe dönüştüğü bu dönem Mutezile'nin Kâdî 'Abdulcebbâr'ın liderliğinde yıldızının yeniden parlamaya başladığı dönemdir. Bu dönemde Mutezilîlerce kaleme alınan kelami eserlerde Küllabîliğin muhatap alındığı, Eş'arî'ye Küllabîlerden biri olarak atıfta bulunduğu ve Eş'ariyye nitelmesine genellikle yer verilmediği görülür.⁶³ Örneğin Kâdî 'Abdulcebbâr (ö.416/1025), Eş'arî'nin *Halku'l-Kur'an* konusunda Küllabîlerin görüşlerini uyduğunu belirtirken⁶⁴, öğrencisi Ebû Reşîd en-Nisâbü'rî (ö.415/1024), sonraki dönemlerde Eş'arî'ye nispet edilen fikirlere Küllabîlik olarak atıfta bulunur.⁶⁵ Gerek Bağdad Mutezilesi gerekse Oniki İmamiyye Şiası'nın önemli ismi Şeyh Müfid Muhammed b. Numan el-Hârisî de (ö.413/1022) Küllabîliği muhatap alır; Bakıllâni, İbn Fûrek gibi Eşarîliğin önemli isimlerini Küllabîliğin birer temsilcisi olarak görür. Onun doğrudan Küllabîliği eleştirmek için bir reddiye kaleme almış olması bu bağlamda anlaşılmalıdır.⁶⁶ Mutezilî alimlerin Eşarîleri Küllabîliğin temsilcileri olarak değerlendirmesi, bu dönemle de sınırlı değildir; aksine geç dönemlerde bile bunun yansımalarını görmek mümkündür. Örneğin Zeydî Mutezilî kimliğiyle bilinen İbnu'l-Murtazâ (ö.840/1436), Sünni mezhepler arasında Küllabîliğe ve Eşarîliğe ayrı ayrı yer vermek suretiyle klasik Mutezilî çizgiden ayrılır; ancak Eşarîliğin Küllabîlikten birkaç husus dışında bir farkı olmadığını vurgulamak suretiyle de söz konusu çizginin tümüyle de dışına çıkmamış olur.⁶⁷

62 Örneğin İbn Huzeyme, Cehmiyye'nin Ehl-i Sünnet ve Âsara uyanları Kur'an'da ve Sünnet'te nasıl ifade ediliyorsa o şekilde Allah'a iman ediyoruz demeleri sebebiyle *Müşebbihe* olarak tanımladığını dile getirir ve buna karşı çıkar. (Bkz. Muhammed b. İshak b. Huzeyme (ö.311/923), *Kitâbu'l-Tevhîd ve İsbâtu's-Sıfâti'r-Rabb*, tah. Muhammed Halil Hevas, (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), ss. 22, 28, 49). el-Lâlekâî, bu kullanımları karşıt gurupların Ehl-i Sünnet'i kötüleme amacıyla ortaya attıklarına dikkat çekmektedirler. (Bkz. Hibetullah b. el-Hasan b. Mansûr el-Lâlekâî (ö.418/1027), *İ'tikâdu Ehl-i Sünne*, tah. Ahmed Sad Hamdân, (Riyad: Daru Tayyibe, 1402), c.1, s.179.

63 Ebû'l-Kâsım İsmâ'il b. 'Ali b. Ahmed el-Büstî (ö.420/1029), *el-Bahs an Edilleti'l-Tekfir ve'l-Tefsik*, tah. Hanefî Seyyid Abdullah, (Kahire: Daru'l-Afaki'l-Arabiyye, 2006), ss.116-117, 119-120, 125.

64 Kâdî 'Abdulcebbâr 'Abdullah b. Ahmed el-Hemedânî, (ö.415/1024), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, tah. A. Osman, (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988), ss.527-528.

65 Ebû Reşîd Said b. Muhammed en-Nisâbü'rî (ö.415/1024), *Fi'l-Tevhîd-Divânü'l-Usûl*, (Kahire, 1979), ss.5, 348, 492.

66 Onun reddiye amaçlı yazdığı eserler konusunda bilgi için bakınız. Martin McDermott, *The Theology of Al-Shaikh Al-Mufid*, (Beirut: Daru'l-Maşrik, 1978), ss.25-44

67 İbnu'l-Murtazâ Ahmed b. Yahyâ (ö.840/1436), *Kitâbu'l-Bahri'l-Zehhâr el-Câmi li Mezâhibi Ulemâi'l-Emsâr*, (Kahire, 1993), c.1, ss.42, 50.

Küllabîlik-Eşarîlik ilişkisine atıfta bulunulması Ehl-i Sünnet dışındaki kelami literatüre özgü bir tutum değildir; yanı sıra Küllabî-Eşarî çizgide yer almayan Sünni kelami literatürde de benzer değerlendirmelerle karşılaşmak mümkündür. Örneğin Eşarîleri Mürcie'nin Ehl-i Sünnet'e en uzak mezhebi olarak gören⁶⁸ İbn Hazm el-Endelüsî (ö.456/1053), İbn Küllâb'ı Eşarîlerin kadim şeyhlerinden biri olarak niteler.⁶⁹ Onun Eşarîliğe ciddi eleştiriler yöneltmesinin ve Mürcii mezheplerden biri olarak atıfta bulunmasının temelinde Eş'arî'nin ve daha sonraki Eşarîlerin imanı yalnızca kalbin akdi olarak gören yaklaşımları yatmaktadır. İbn Hazm, bu görüş dolayısıyla Cehm b. Safvan'la Eş'arî'nin taraftarlarının Mürcie'nin *gulat* fırkaları arasında yer aldığını belirtir. Ona göre Cehm b. Safvân ile Eş'arî aynı görüştedir: Cehm, bu görüşün Horasan bölgesindeki temsilcisi iken, Eş'arî ise Bağdad ve Basra'daki temsilcisidir. Eş'arî'nin bu görüşü zamanla Sicilya, Kayrevan ve Endülüs'te bile yayılmıştır.⁷⁰ Ancak İbn Hazm, Eş'arî'yi İbn Küllab'la ilişkilendirirken, bunu iman konusu üzerinden değil, daha çok Allah'ın sıfatları üzerinden yapar. Onunkine benzer bir tutuma Sekseki'de rastlamak mümkündür. Seksekî (ö.683/1284) de İbn Hazm'da olduğu gibi Küllabîyye'ye Mürcii mezhepler altında yer verir ve kalamullah konusundaki görüşlerine değinir. Ona göre Eş'arî ve kendisine nispet edilen Eşarîlik mezhebi, kalamullah konusunda Küllabîlerin yolundan gitmiştir.⁷¹

İbn Hazm kadar olmasa da tekvin konusundaki yaklaşımları nedeniyle Eşarîlere eleştiriler yöneltmekten çekinmeyen Maturidi kelamcısı Ebû'l-Mu'în en-Nesefî (ö.508/1115), İbn Küllab ve taraftarlarını Hadis Taraftarlarının kelamcıları olarak niteler ve Eşarîliği de bunlardan bir grup olarak görür.⁷² Aslında onun Eşarîliğe ve Küllabîliğe Hadis Taraftarları arasında yer veren yaklaşımı, kısmen Mutezile'yi andırmaktadır; ancak o bunu Mutezile gibi *Müşebbihe* kavramı üzerinden yapmaz. Hanefî-Maturidi geleneğin bir başka önemli ismi olan Ebû Yüsr el-Pezdevî ise Hadis Taraftarları'nın kelamcıları altında Küllabîyye, Eşarîyye ve Kalanisîyye'ye yer verir. Ona göre bun-

68 Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed İbn Hazm el-Endelüsî (ö.456/1063), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, tah. M. İ. Nasr-A. Ğumeyra, (Beyrut: Dârul-Cil, 1996.), c.2, 265.

69 İbn Hazm, a.g.e., c.5, s.77.

70 İbn Hazm, a.g.e., c.5, s.273.

71 es-Seksekî, *el-Burhân*, s.37.

72 en-Nesefî, *Tebziratu'l-Edille*, c. 1, s.400.

lar, birkaç husus dışında Ehl-i Sünnet kapsamında değerlendirilmesi gereken mezheplerdir.⁷³

Mutezile'yi terk ettiği için bir nevi ihtidayı anımsatacak ve bu yüzden kendisine sempatiyle bakılmasını sağlayacak bir psikolojik üstünlüğü olmakla birlikte, Eş'arî, en azından yaşadığı zaman diliminde Küllâbilik içerisinde lider konumunda birisi olmadı. Eş'arî mensubu bulunduğu bu kimseler arasında belki de Kalânîsî'den daha mühim bir isim değildi. Eş'arî'nin isminin Küllâbî gelenek içerisinde ön plana çıkması IV./X. asrın muhtemelen ikinci yarısında gerçekleşti. İbnü'n-Nedîm'in (ö.385/995) Küllâbiyye'den bahsederken, Kalânîsî'yi zikretmemiş olmasına karşın, Eş'arî'den söz etmesi ve onu bu guruba mal etmesi buna işaret etmektedir.⁷⁴ Eş'arî'nin *el-Lüm'a* adlı eseri bu süreçte aralarında Bâkîllânî'nin de bulunduğu pek çok kimse tarafından şerh edildi.⁷⁵ Ancak İbn Fûrek'in (ö. 406/1015) bu noktada önemli çabaları oldu. Eş'arî'ye taassup derecesinde bağlı bir olan İbn Fûrek, Eş'arî'nin eserlerini şerh etti⁷⁶ ve *Mücerredül-Makâlât* isimli eserinde onun görüşlerini sistematik olarak derleyip bir mezhep kurucusu formatına sokmaya çalıştı.⁷⁷ Daha da önemlisi Kalânîsî ve Eş'arî'yi, yine İbn Küllâb ve Eş'arî'yi mukayese eden kitaplar yazdı.⁷⁸ Onun bu girişimi, aslında gelenek içerisinde kimin mezhep kurucusu olarak tercih edileceğine yönelik muğlak bir bakış açısının ipuçlarını vermektedir. İbn Dâi er-Râzî'nin, Eş'arî'nin görüşlerinin 363/973 yılında ortaya çıktığını dile getirmesinin⁷⁹ muhtemelen İbn Fûrek'in çabalarıyla

73 Ebû Yüsr Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, terc. S. Gölcük, (İstanbul: Kayhan Yayınları, 1988), 349.

74 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss.224-225.

75 İlyas Çelebi, "el-Lüma", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 27, s.258.

76 Seyyid Murtazâ Hasenî ibn Dâi er-Râzî, *Tebsıratu'l-'Avâm fî Ma'rifeti Makâlâti'l-'En'âm*, tah. Abbas İkbâl, (Tahran:İntişarat-ı Esatir, 1313), s.111.

77 *Mücerredü Makâlâti'sh-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. D. Gimaret, (Beyrut:Daru'l-Maşrik, 1987). Eserin Muhammed b. Mutarrif el-Esterâbâdî adlı bir kişininin Eş'arî'nin görüşlerini bir araya toplaması ve ona ait olanlarla olmayanları birbirine karıştırması üzerine kaleme alındığını belirtmesi, Eş'arî'ye ait olan görüşlerin en azından bu zaman diliminde bile hala net olmadığını ortaya koymaktadır. Bu yüzden olsa gerektir ki, İbn Fûrek yalnızca Eş'arî'nin eserlerinden hareketle onun görüşlerini derlemekle kalmadı; aynı zamanda eserlerinde olmamasına karşın onun yöntemini izleyerek kimi konularda değerlendirmelerde bulundu. (Bkz. Y. Şevki Yavuz, "Mücerredü Makalat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.31, ss.448-449.)

78 Ebû'l-'Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. 'Abdihalim ibn Teymiyye (ö.728/1328), *el-İstikâme*, tah. M. Reşad Sâlim, (Kurtuba: Müessesetü Kurtuba, tsz.), c.1, s.105; W. Montgomery Watt, "The Beginnings of the Islamic Schools", *Revue Des Etudes Islamiques*, vol.44 (1976), s.21.

79 İbn Dâi er-Râzî, *Tebsıratu'l-'Avâm*, s.108.

doğrudan ilgisi vardır. İbn Fûrek'in çabalarıyla, Eş'arî ismi Küllabî gelenekte merkeze yerleşti ve bir mezhep kurucusu olarak algılanmaya başlandı.

Eş'arî'nin kendisine mal edilen mezhep isminin, Küllabîye isminin yerini alması da yine IV./X. asrın sonlarında gerçekleşti. Bu durum, eserini bu zaman diliminde kaleme alan coğrafyacı Makdisî tarafından da dile getirilmektedir. O, birbirine galip gelen veya birbirinin ismini alan mezhepler arasında, *Küllâbiye* ve *Eş'ariyye* ikilisini zikretmekte ve *Eş'ariyye*'nin zamanla *Küllâbiyye* ismine galip geldiğini ve onun yerine kullanıldığını ifade etmektedir.⁸⁰ Benzer bir değerlendirme de Kâdî 'İyâz tarafından yapılmaktadır. O, İbn Küllâb, Muhâsibî, 'Abdülaziz Mekkî, Kerâbisî ve Eş'arî'nin adlarını sıralayarak Ehl-i Hadis içinde İbn Küllâb- Eş'arî geleneğinden açıkça söz eder ve Eş'arî'den önce bu guruba *Müsbite* denildiğini, Eş'arî'nin talebeleriyle birlikte bu geleneğe mensup olanların *Eş'ariyye* adıyla anılmaya başlandığını kaydeder.⁸¹ el-Pezdevî'nin Kalânîsî'yi Eşarîlerden bir kimse olarak nitelemesi⁸², Küllabîliğin Eşarîliğe dönüşümünün V./XI. asırda artık iyice tamamlandığını ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki veriler, yaşadığı zaman diliminde sahip olduğu konum ne olursa olsun, Eş'arî'nin bir mezhep kurucusu olarak algılanmaya başlanmasının, o öldükten yaklaşık yarım asır sonra gerçekleştiğini yeterince ortaya koymaktadır. Ona atfedilen Eşarîlik mezhebi de teşekkülünü bu süreçte ve daha çok ikinci kuşak temsilcilerinin çabalarıyla tamamladı.⁸³ Bu süreçte Eşarîlik, Şam ve havalisinde Ebû'l-Hasan b. Dâvud el-Makarrî ed-Dârânî (ö.402/1011)⁸⁴, Irak'ta Kâdî Ebû Bekr b. et-Tayyib b. el-Bâkîllânî (ö.403/1012)⁸⁵, Ebû'l-Kâsım b. Ebî 'Amr el-Becelî (ö.410/ 1019-1020)⁸⁶, Horasan'da da Ebû Bekr b. Fûrek el-İsbehânî (ö.406/1015)⁸⁷, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsferâyînî (ö. 418/1027)⁸⁸, Ebû Mansûr Muhammed b. el-Hasan el-Eyyübî en-Nîsâbüî

80 el-Makdisî, *Ahsenu'l-Tekâsim fi Marifeti'l-Ekâlim*, ed. M. D. De Goeje, (Leiden: Brill, 1906), s.34.

81 Kâdî Mûsâ b. 'İyâz, *Tertübü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik li Ma'rifeti'l-'A'lâmi Mezhebi Mâlik*, tah. M. T. Tancî, (Rabat: Vizaretu'l-Evkaf ve 'ş-Şuun, 1965-1983), c.4, ss. 25-26.

82 Ebû Yûsuf Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, terc. S. Gölcük, (İstanbul: Kayhan Yayınları, 1988), s.271; Benzer bir nitelemeye İbn Dâî er-Râzî'de de rastlanmaktadır. O Kalânîsî'yi Eşarîyye'den birisi olarak göstermektedir. (Bkz. İbn Dâî er-Râzî, *Tebsıratu'l-'Avâm*, s.114.)

83 el-Makrizî, Eşarîliğin ilkin 380/990 civarında Irak bölgesinde tutunduğunu, daha sonra da buradan Şam bölgesine taşındığını kaydetmektedir. *Huat*, c.2, s.357.

84 İbn 'Asâkir, *Tebyîn*, ss.214-215.

85 İbn 'Asâkir, a.g.e., ss.217-226.

86 İbn 'Asâkir, a.g.e., ss.238-239.

87 İbn 'Asâkir, a.g.e., s.232.

88 İbn 'Asâkir, a.g.e., ss.243-244.

(ö.421/1030)⁸⁹, Ebû Mansûr ‘Abdulkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî (ö.429/1037)⁹⁰ gibi kelimciler tarafından temsil edildi. Özellikle Horasan bölgesindeki alimler, Küllâbîliğin Eşarîliğe dönüşümünde önemli rol oynadılar; onların gayretleriyle Eş‘arî’nin ismi, Küllâbî gelenek içerisinde ön plana çıktı ve İbn Küllâb ve Kalânîsi gibi geleneğin güçlü isimlerini gölgede bıraktı.

Küllâbîliğin Eşarîliğe Dönüşümünde Etkili olan Temel Faktörler

Eş‘arî’nin eski mezhebini terk etmesi, muhtemelen Basra’daki sosyal çevresini kaybetmesine de yol açtı ve Mutezile’den ayrılmasından birkaç yıl sonra Bağdad’a gitti. Onu Bağdad’da bekleyen tablo ilk başlarda pek de iç açıcı değildi. Eş‘arî, Basra’da en büyük sermayesi niteliğindeki kelamcılık vasfını, Bağdad’da kısa sürede şan ve şöhrete tahvil edemedi. Aksine hak etmediği bir tepkiyle karşılaştı. Hanbelîler şehirde hâkim durumdaydı ve kelamın kullanılmasına şiddetle karşı çıkmaktaydılar. Eş‘arî’nin yaptığı faaliyetlerin ve yazdığı eserlerin böyle bir ortamda karşılık bulabilmesi pek de mümkün değildi. Onun ve görüşlerinin önemsenmeye başlanması, daha sonra ve birbiriyle bağlantılı kimi faktörlerin etkisiyle gerçekleşti.

1. Hanbelîlerin Aşırılıkları

Abbasî Halifesi el-Mütevekkil’in (232/847-146/861) kelam ve özellikle *Halku’l-Kur’an* konusundaki tartışmalara set çekmesi, buna karşın Hadis öğrenimini ve sünnetin ihya edilmesini teşvik etmesi⁹¹, Hadis Taraftarlığının toplumsal meşruiyet zemininin genişlemesine yol açtı. Mütevekkil’in Aralarında Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Müslim, Ebû Dâvûd vb. isimlerin bulunduğu büyük hadisçiler bu döneme damgasını vurdular ve Hadis literatürünün köşe taşı niteliğindeki eserlerini bu süreçte telif ettiler. Mutezile’nin *Halku’l-Kur’an* konusundaki görüşlerine ve meseleye yaklaşım biçimlerine en sert tepki de yine bu alimlerden geldi; Kur’an’ın mahluk olduğunu iddia edenler

89 İbn ‘Asâkir, a.g.e., ss.249. Eşarîliği ve Şafi fikhını İbn Fûrek’ten tahsil etti. Özellikle kelamın gerektirdiği akli muhakeme gücü açısından çağdaşı diğer Eşarîlerden daha üstün olduğu kaydedilmektedir. Bkz. Yusuf Ş. Yavuz, “Ebû Mansûr el-Eyyûbî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.10, s.180.

90 İbn ‘Asâkir, a.g.e., s.253

91 el-Mes’udî, Mütevekkil’in insanlara teslim ve taklidi, hadis alimlerine ise sünnetin ve cemaatin ortaya çıkarılmasını emrettiğini aktarmaktadır. Bkz. Ebû’l-Hasan ‘Ali b. el-Hüseyn el-Mes’udî (ö.346/957), *Murûcu’z-Zehab ve Meâdinu’l-Cevher*, tah. M. Muhyiddin Abdulhumejd, (Kahire:Mektebetu’t-Ticaretî’l-Kübra, 1964), c. 2, s.288.

Cehmiyye olarak adlandırıldı. Mutezilî yaklaşım tarzına karşı siyasi ve toplumsal olarak tavır alındı ve Mutezile dışlandı.⁹²

“Kur’an’ın mahluk olmadığı”, “Allah’ın Ahiret’te görüleceği” ve “O’nun yukarıda olduğu” şeklinde özetlenebilecek üç temel husus, Mutezile karşısında bütün Hadis Taraftarları’nın hem fikir olduğu hususlardı; bu üç husus aynı zamanda bir kimsenin Mutezililerce tecsimci, teşbihçi ve Haşvî olarak nitelenmesinin de temel ölçütü olarak işlev gördü.⁹³ Ancak Kur’an’ın lafzen mahluk olup olmadığı hususundaki görüş ayrılıkları Hadis Taraftarları bünyesinde farklı yaklaşımların doğmasına yol açtı. Hadis Taraftarları arasında ilkin el-Hüseyin el-Kerâbisî, Kur’an’ın lafzının ve telaffuzunun mahluk olduğunu ileri sürdü.⁹⁴ İbn Küllâb ve Hâris el-Muhâsibî gibi kelamcı hadisçiler bu konuda onun yanında yer aldılar. Kerâbisî’nin fikir babalığını yaptığı bu yaklaşım tarzı, zaman zaman *Lafziyye* olarak da nitelendirildi.⁹⁵ Onlar Mutezile’ye karşı kelama başvurmakta bir beis görmediler; aksine *Sfâtullah, Halku’l-Kur’an* ve iman gibi konulardaki yaklaşım tarzlarıyla⁹⁶ bunu meşru bir zemine oturtular. Muhammed b. Şücâ’ es-Selcî⁹⁷ gibi bazı kimseler bu noktada tereddüt etti ve Kur’an’ın mahluk olup olmadığı konusunda kesin bir

92 Hadis Taraftarları elde ettikleri siyasi ve toplumsal güçle, Mihne sürecinin rövanşını almaya çalıştılar; bu noktada Mutezile dışlandı ve yalnızlığa itildi. Bu sürecin Mutezile için doğurduğu sonuçlarla ilgili olarak bakınız. Osman Aydınlı, *Mutezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2003), ss.109-116.

93 Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. ‘Abdilhalim ibn Teymiyye, *Muvâfakatu Sahîhi’l-Menkûli Sarihi’l-Makûl*, (Beyrut:Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1985), c.1, s.187.

94 Subkî, Kur’an’ın lafzen mahluk olduğu şeklindeki görüşün, yalnızca Kerâbisî’ye has olmadığını, Buhârî, Muhâsibî ve Muhammed b. Nasr el-Mervezî gibi alimlerin de bu noktada aynı görüşü benimsediğinin altını çizmekte ve Kerâbisî’ye haksızlık edildiğini ileri sürmektedir. Bkz. es-Subkî, *Tabakâtu’s-Şâfi’iyye*, c.2, ss.117-121.

95 İbn Teymiyye, a.g.e., c.1, s.197. Christopher Melchert, Küllâbilik olarak adlandırılan bu oluşumu, Kur’an’ın lafzının ve telaffuzunun yaratılmış olduğunu iddia edenler anlamında *Lafziyye* olarak niteler ve Hüseyin el-Kerâbisî’yi bu düşüncenin ilk ve en başta gelen temsilcisi olarak gösterir. (Bkz., Christopher Melchert, “The Adversaries of Ahmad b. Hanbal”, *Arabica*, vol. 44 (1997), p.241.

96 İbn Teymiyye’nin *Halku’l-Kur’an, Ru’yetullah* ve *Istiva* gibi konularda Ehl-i Sünnet’in görüş birliğinde olduğunu, ancak İbn Küllâb ve ashabının ortaya bu konulardaki görüşlerinden sonra Ehl-i Sünnet’in ikiye ayrıldığını dile getirmesi bu farklılaşmayı ortaya koyması bakımından önemlidir. (Bkz. Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. ‘Abdilhalim ibn Teymiyye, *Fetava*, (Beyrut: Daru’l-Marife, tsz.), c.4, s.520). Keskin, Küllâbilerin özellikle fiili sıfatlar ve *Halku’l-Kur’an* gibi konularda Mutezile’den etkilediklerine dikkat çekmektedir. (Bkz. *Eşariliğin Teşekkül Süreci*, s.58.)

97 Kaynaklarda doğrudan İbn Küllâb ile ilişkisi olan bir kimse olarak bahsedilmemekle birlikte, kelama ilgi gösterdiği, Kuran’ın mahluk olduğu noktasındaki Mutezilî görüşü benimsediği, bu yüzden de Hadis Taraftarlarının sert eleştirilerine muhatap olduğu kaydedilen Şücâ’ es-Selcî, Hanefî bir fakih-tir. (Bkz. Ebû ‘Abdillah Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân ez-Zehebî (ö.748/1347), *Mizânü’l-İ’tidâl fi Nakdi’r-Ricâl*, tah. A. M. el-Becâvî, (Beyrut: Daru’l-Marife, tsz.), c.3, ss.577-579.

fikir beyan etmekten sakındılar.⁹⁸ Her iki kesim de Hadis Taraftarlarının lideri konumundaki Ahmed b. Hanbel'in tepkisine ve sert eleştirilerine maruz kaldı. Onun tepkisi Küllabîlerin söylemlerinin hem içeriğine hem de şekline yöneldi ve lafız konusundaki yaklaşımları kadar, kelamı kullanmakta bir sakınca görme-
meyen tutumları da bu eleştirilerden nasibini aldı.⁹⁹

Küllabîlerin ayrılması, ya da daha doğru bir ifadeyle dışlanması Hadis Taraftarları bünyesinde yaşanan ilk kırılmaydı. Kur'an'ın lafzen mahluk olup olmadığı, Allah'ın sıfatları ve bir Mutezilî yöntem olarak görülen kelamın kullanılması bu kırılmaya yol açan temel ayrılık noktalarıydı. İkinci kırılma ise özellikle Kur'an'ın lafzen mahluk olarak değerlendirilmesi konusunda yaşandı. Ebû 'Abdillah Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî (ö.256/870) lafız konusundaki tartışmayı, kulların fiilleri başlığı altında yeniden Müslümanların gündemine taşıdı ve Kur'an okurken insana ait olan fiillerin mahluk olduğunun altını çizdi. Ona göre, *kiraat*, *hıfz* ve *kitâbet* mahluk, ancak bunlara konu olan metin ise mahluk değildi.¹⁰⁰ Buhârî'nin bu görüşleri, Kur'an'la ilgili her türlü tasarrufun mahluk olmadığını iddia eden Hadis Taraftarları'nın ana bünyesinde tepkiyle karşılandı. Buhârî ile Muhammed b. Yahya ez-Zühli (ö.258/872) arasında lafız ve kulların fiilleri konusunda ciddi tartışmalar yaşandı.¹⁰¹ Müslim b. Haccâc (ö.261/874), Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim b. Kuteybe (ö. 276/889)¹⁰²

98 İbn Teymiyye, a.g.e., c.1, s.196.

99 Özellikle *Fehmu'l-Kur'an* adlı eserinde yer alan görüşleri ve yöntemi başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere Hadis Taraftarları'nın tepkisini çekti. Ona karşı yöneltilen en büyük eleştiri, Mutezilî fikirleri eleştirmesine karşın, bu fikirlere genişçe kitabında yer vermesiydi. (Bkz. Zafer Erginli, "Muhasibi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.31, s.15.)

100 Buhârî'ye göre bunlar, hareket, ses ve yazış olup, tümüyle kulların fiillerini ifade etmektedir. Ebû 'Abdillah Muhammed b. İsmâ'il el-Buhârî (ö. 256/870), *Halku Ef'âli'l-'İbâd: Hadis-i Şerifler Işığında İlahi Kelamın Müdafası*, terc. Y. Özbek, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1992), ss.42, 190.

101 Nisabur'da gerçekleşen bu tartışma aslında, şehirdeki hadisçilerle Buhârî arasında iyice gerginleşen temasın son halkasını teşkil etmiştir. Zühli, Buhârî'nin bu konudaki görüşlerini öğrendikten sonra, ona tecrid uyguladı ve onun meclisine katılanların kendi meclisine gelmemesini istedi. Buhârî bu tecrit karşısında Merv'e gitmek zorunda kaldı, ancak Zühli burada peşini bırakmadı. O buradaki alimlere mektup yazarak Buhârî'nin *Halku'l-Kur'an* ile ilgili görüşlerini aktardı. Bu haber şehirde ve civar bölgelerde de duyulunca Buhârî pek çok hadisçi tarafından dışlandı. Yalnızca Müslim b. Haccâc ve Ahmed b. Seleme gibi alimler, bu zor dönemde onun yanında yer aldılar. Hatta Müslim, Zühli'den aldığı çok sayıdaki hadisi bir tepki olarak ona geri gönderdi. Bu olaylar ve yansımaları hakkında bilgi için bakınız. Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), ss.385-387.

102 İbn Kuteybe, kendisini Cehmiyye ve Müşebbiheye meyletmekle suçlayanlara karşı cevap olarak kaleme aldığı *el-İhtilâf bi'l-Lafz* adlı eserinde Cehmiyye ve Müşebbihe'nin müteşabih ayetlerle ilgili görüşlerini eleştirmiş ve kendisini her iki yaklaşımın ortasında bir yere yerleştirmeye özen göstermiştir. O önceki eserlerinde karşı çıksa da, Kur'an'ın okunması gibi kullara ait olan fiillerin mahluk olduğunu dile getiren yaklaşımıyla Hanbelîlerden ayrılmaktadır. (Bkz. Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim b. Kuteybe, *el-İhtilâf bi'l-Lafz: fi'r-Redd 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, (Beyrut:Dârü'r-Râye, 1985), ss.52-53

ve Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö.294/906)¹⁰³ gibi alimler Buhârî'nin tarafını tutarken, Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzi (ö. 277/890) ve İbn Huzeyme (ö.311/924) gibi alimler ise onun karşısında yer aldı.¹⁰⁴ Aslında her iki kesim de görüşlerini Ahmed b. Hanbel'e dayandırdılar ve onun sözlerini kendi yaklaşımlarını temellendirmek amacıyla kullandılar.¹⁰⁵ Buhârî, kendisine karşı duran ve Kur'an'la ilgili her türlü tasarrufu gayr-ı mahluk olarak gören kimseleri Ahmed b. Hanbel'in bu konudaki yaklaşımının inceliğini bilmemekle suçlamakta ve onların iddia ettiklerinin aksine Ahmed b. Hanbel ve diğer ilim ehlinin Allah'ın kelamının mahluk olmadığı, bunun dışındakilerin ise mahluk olduğu görüşünde olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁶

Hadis Taraftarları bünyesindeki bu ayrılıklar, zamanla daha da derinleşip genişledi. Buhârî'nin lafız konusundaki söylemleri IV./X. asırda Küllabîler tarafından sahiplenilirken, Kur'an'la ilgili her türlü tasarrufun mahluk olmadığı şeklindeki görüş, Muhammed b. Dâvud el-Misîsî, Ebû Abdillâh b. Mende (ö.395/1005), Ebû Nasr Ubeydullah b. Saîd es-Siczî (ö.440/1048), Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî Herevî (ö.481/1089), Ebû Ya'kûb el-Furât el-Herevî gibi alimlerce savunuldu.¹⁰⁷ İki kesimin taraftarları arasında özellikle de Horasan bölgesinde zaman zaman sert tartışmalar yaşandı.¹⁰⁸ Bu

103 Subkî, Kur'an'ın lafzen mahluk olduğu şeklindeki görüşün Buhârî, Muhâsibî ve Muhammed b. Nasr el-Mervezî gibi alimlerin ortak görüşü olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, c.2, ss.117-121.

104 İbn Teymiyye, *Muvâfakât*, c.1, s.197; Buhârî 250/864 yılında Rey'e geldiğinde, Ebû Züra er-Râzî ile Ebû Hâtim er-Râzî'nden hadis dinlemiş ve onun öğrencisi olmuşlardı; ancak Buhârî'nin Kur'an'ın lafzıyla ilgili görüşleri sonrasında onun hadislerini terk ettikleri nakledilmektedir. (Bkz. 'Abdurrahmân b. Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), *el-Cerh ve'l-Ta'dil*, (Beyrut:Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz.), c.7, s.191.)

105 İbn Teymiyye, a.g.e, c.1, s.199.

106 el-Buhârî, *Halku Ef'âli'l-'İbâd*, s.70; İbn Kayyım el-Cevziyye bu duruma açıklık getirmekte ve Hanbelîlerin Ahmed b. Hanbel'in Kur'an'ın lafzen mahluk olmadığı şeklindeki görüşünü yanlış anladıkları, buradaki mahluk olmamaktan kastın, Kur'an'ın okunan yazısı olduğunu, o yazıların insanlar tarafından telaffuz edilmesinin ise mahluk olduğunu, Buhârî'nin de aslında bunu kast ettiğini, oysaki Hanbelîlerin hem onu hem de Ahmed b. Hanbel'i yanlış anladıklarını ifade etmektedir. (Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr ibnu'l-Kayyım el-Cevziyye (ö.751/1350), *Muhtasarus-Savâ'iku'l-Mürsele 'ala'l-Cehmiyye ve'l-Mu'attıla*, (Mekke, 1347), c.2, ss.306-312.)

107 İbn Teymiyye, *Muvâfakât*, c.1, s.199.

108 İbn Mende ve Ebû Nuaym el-İsbehânî arasındaki tartışma bunun en canlı örneklerinden biridir. İbn Mende, Kur'an tilâvetinin mahluk olmadığını savunurken, Ebû Nuaym ise mahluk olduğu hususunda ısrar etmiştir. (Bkz. İbn Teymiyye, a.g.e., c.1, s.200) Ebû Nuaym el-İsbehani, hem sufi hem de kelamcı Eşârî profilinin ilk temsilcilerindendi. O, çağdaşı Hanbelî Ebû Abdillâh b. Mende ile Eşârîlerle Hanbelîler arasındaki kimi kelâmî konularda tartışmalara girmekten çekinmedi. İbn Mende'nin onu suçlamasında onun kelâm ilmiyle uğraşmasının ve özellikle Eşârî birisi olmasının rolü büyüktü. Muhtemelen bu sebepledir ki İbnü'n-Neccar, el-Bağdadî ve es-Sübki gibi sonraki Eşârîler için bu, bir nefsi

bölgedeki tartışmalar daha çok fikri çerçevede gerçekleşen ve seçkin muhaddislerin baş aktörü olduğu tartışmalardı. Buna karşın hilafetin merkezi konumundaki Bağdad'da özellikle de IV./X. asrın başlarında bu durum farklı bir zeminde yürüdü; Hadis Taraftarlığı burada Hanbelîlik adı altında ve gittikçe aşırıya kayan bir söylem üzerinden kendisini gösterdi. Özellikle de Ebû Muhammed Hasan b. 'Ali el-Berbehârî'nin (ö.329/941) liderliğinde kavgacı ve çatışmacı bir halk hareketine dönüştü. O son derece etkili vaazlarıyla Hanbelîlerin, Eş'arî'nin yaşadığı dönemde Bağdad'da gerçekleştirdiği kavgalarda aktif rol üstlendi.¹⁰⁹

Berbehârî'nin başını çektiği ve toplumsal referansların egemen olduğu bu tepki hareketi, Mutezile'nin Bağdad'daki bakiyelerini ve Küllabîleri muhatap aldı. Onlar kelamı Mutezile ile eşdeğer gördü ve hangi amaçla olursa olsun kelamın kullanılmasının bir tür sapma olduğunda ısrar etti. Bu yüzden Mutezile'nin yanı sıra Küllabîlere de karşı çıktılar ve onlara karşı adeta toplumsal bir boykot uyguladılar;¹¹⁰ bu uğurda gerektiğinde fiili mücadeleye bile

---

müdafaaya dönüşmüş ve Ebû Nuaym'la ilgili eleştiriler onlar tarafından cevaplandırılmaya çalışılmıştır. (Bkz. Osman Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.10, s.202.) Ebû Nasr es-Siczî ile Ebû Zer el-Herevî arasındaki tartışmalar da Kur'an tilavetinin mahluk olup olmadığı konusunda yoğunlaşmaktadır. Siczî, bu çerçevede *el-İbâne* isimli eserini kaleme almış ve tilavetin mahluk olmadığını ayetlerden ve hadislerden deliller getirerek temellendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda İbn Kuteybe'ye eleştiriler yönelmiş ve Buharî'ye eleştirenlerin yolunu benimsemiştir. Bkz. İbn Teymiyye, a.g.e., c.1, s.200.

109 el-Berbehârî, Hanbelîler içerisinde adına Berbehariyye şeklinde bir mezhep nispet edilecek derecede önemli bir isimdir. (Bkz. A. Saim Kılavuz, "Berbehârî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.5, ss.476-477.); O, iyi bir zahid, fıkıhçı ve vaizdi; Bağdad'da Hanbelîler tarafından gerçekleştirilen dini, sosyal ve siyasi içerikli kavgalara yön verdi. Onun bu süreçteki rolü ve Hanbelîliğin genel seyri için bakınız. Syafiq A. Mughni, *Hanbali Movement in Baghdad from Abû Muhammad al-Barbahârî (d.329/941) to Abû Ja'far al-Hashimî (d.470/1077)*, Ph.D., University of California, Los Angeles 1990, pp.96-112.

110 Ahmed b. Hanbelî'nin, İbn Küllâb ve taraftarlarına karşı insanların en acımasız olduğu kaydedilmekte; hatta Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî ve Ebû 'Ali ed-Dekkâk gibi şahısların Küllabîyyeyi lanetlediğini belirtilmektedir. (Bkz. İbn Teymiyye, *Der'u Te'ârûzi'l-'Akl ve'n-Nakl*, c.2, ss.80-83.) Zühd ve takvasına karşın, kelamla uğraşması ve İbn Küllâb'ın görüşlerini paylaşması dolayısıyla Ahmed b. Hanbelî'nin tepkisini çeken Muhasibi'ye selam dahi verilmediği ve cenazesinde yalnızca birkaç kişinin bulunduğu nakledilmektedir. (Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c.8, s.215) Benzer bir muameleye Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin kendisinin de maruz kaldığı bilinmektedir. Onun öldükten sonra, Bağdad'da hemence defnedildiği ve Hanbelîler ortadan kaldırır endişesiyle kabrinin gizlendiği, zira onların Eş'arî'yi kafir olarak gördükleri aktarılmaktadır. (Bkz. Muhammed b. İbrâhîm el-Hanefî, *Keşfu'l-Gumâm 'an Ahbârî'l-Umem*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp.-Revan Köşkü, Nu: 1559, v. 48a.) Hanbelîlerin bu dışlayıcı tutumu yalnızca Küllabîlerle de sınırlı değildir; Nitekim *İhtilâfu Emsârî'l-'Ulemâ* adlı eserin müellifi meşhur tarihçi ve Şafîi Ebû Cerîr et-Taberî'ye cephe alan tutumları, insanların onun yanına bile gitmekten meneden davranışları da onların kendileri gibi düşünmeyen kimselere karşı tavırlarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. (Bkz. es-Subkî, *et-Tabakâtu 'ş-Şâfi'iyye*, c.3, s.120) Buna sebep teşkil eden şeyin, Taberî'nin söz konusu kitabında Ahmed b. Hanbelî'i bir fakih olmaktan çok, bir muhaddis olarak görmesi ve kendisine bu durumun sorulması üzerine de onun fıkıhçı

girmekten çekinmediler.¹¹¹ Onların gittikçe saldırganlaşan bu tutumları din anlayışlarını da daha katı ve çatışmacı bir karaktere büründürdü. Bağdat'ta güvenlik ve asayiş tehdit eder hale geldiler. Dinin en ufak bir emrini yerine getirmeyenlere karşı tam bir terör estirildi. Bütün bu olayların artık tahammül edilemez bir hal aldığı hicri 323/934 yılında, Halife er-Râzî tarafından Hanbelîlerin yaptıklarının reddedildiği ve teşbih ve diğer itikatlarının yerildiği bir bildiri yayınlandı.¹¹²

Hanbelîlerin bu tutumları, Küllabîleri de zor durumda bıraktı. Onlar dördüncü asrın başlarında muhtemelen Hanbelîlerden gelecek tepkilerden çekindikleri için en azından onlarla iyi geçinmeye ve böylece onların desteğini arkalarına almaya çalıştılar. Eş'arî, bu amaçla Bağdad'da Hanbelîlerin reisi Berbehârî (ö.329/941) ile görüşmek istedi. Muhtemelen Eş'arî, Berbehârî'nin rızasını isteyerek kelim alanındaki çabaları ve faaliyetleri için onay aramaktaydı. Fakat bu görüşme, onun açısından tam bir hayal kırıklığı oldu; çünkü Berbehârî'den istediği desteği ve onayı alamadı.¹¹³ İlginçtir ki, Eş'arî'nin di-

---

değil, muhaddis bir kimse olduğunu söylemesi olduğu da ifade edilmektedir. Ancak sebep ne olursa olsun, Hanbelîlerin, vefatında bile gündüz gömülmesine izin vermedikleri, onu Rafizilik ve ilhadla suçladıkları, kitaplarının okunmasına bile engel oldukları kaydedilmekte, bu anlamda ona zulmettikleri de İbn Huzeyme'nin ağzından nakledilmektedir. (Bkz. Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed 'Abdulkerîm İbnu'l-Esîr, (ö.630/1233), *el-Kâmil fi'l-Târîh*, (Beyrut: Daru Sadır, 1966), c.8., ss.134-136)

111 Hanbelîlerin bu saldırgan tutumlarını İbnu'l-Esîr şu şekilde bildirmektedir: "Dinin en ufak bir emrini yerine getirmeyenlere karşı tam bir terör estirilirdi. Eğer içki namına bir şeyler buldular mı, döküyorlar, bir şarkıcı buldular mı, dövüyorlar ve müzik aletlerini parçalıyorlardı. Alışverişe itiraz ediyorlar, kadınlarla veya çocuklarla yürüyen bir kimse gördüklerinde, yanındakinin kim olduğunu soruyorlar, eğer cevap vermezse onu dövüyorlar ve güvenlik görevlilerine götürüp, ahılsızlığına tanıklık getiriyorlardı." Bütün bu olayların artık tahammül edilemez bir hal aldığı 323 yılında Halife er-Râzî tarafından Hanbelîlerin yaptıklarının reddedildiği ve teşbih ve diğer itikatlarının yerildiği bir bildiri yayınlandı. Halife burada onları Allah'ı insan uzuvlarıyla tavsif etmekle suçlamaktadır. (Bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., c.8, ss.307-308.) 317/929 yılında Hanbelî Ebû Bekr el-Mervezî ile tevile daha yakın Hadis Taraftarları arasında ordu mensubu pek çok kişinin de müdahil olmak durumunda kaldığı kavga onların bu tutumunu yansıtan örneklerden biridir. Kavganın sebebi, İsrâ suresinin "Rabbinin seni övgüye değer bir makama göndereceğini umabilirsin" mealindeki 79. ayeti ile ilgili olarak Mervezî'nin ashabının, buradaki "makâm-ı Mahmûd"dan kastın, Allah'ın arşın üzerinde kendi yanında ve peygamberi oturtacağı bir şey olduğunu söylemeleri, buna karşın diğer kimselerin de bunun şefaate işaret ettiğini söylemeleridir. (Bkz.: İbnu'l-Esîr'in bildirdiğine göre bu kavgada iki taraftan da çok sayıda kimse ölmüştür. (Bkz. İbnu'l-Esîr, a.g.e., c.8, s.,213.)

112 İbnu'l-Esîr, a.g.e., c.8, ss.307-308.

113 İbn Ebî Ya'lâ'nın verdiği bilgilere göre Eş'arî, gururla şöyle der: "Ben, Cübbâî, Mecusiler ve Hıristiyanlar hakkında reddiyeler yazdım." Berbehârî ise buna şu şekilde karşılık verir: "Ben, onların ne öğrettiklerini bilmem. Benim bütün bildiğim, İmam Ahmed b. Hanbelî'nin öğrettiklerinden başka bir şey değildir. (Bkz. Kâdî Ebu'l-Hüseyn Muhammed İbni Ebî Ya'lâ el-Ferrâ (ö.526/1131), *Tabakâtu'l-Hanâbile*, tah. 'Abdurrahman b. Süleyman el-Useymiyyin, (Mekke, 1999), c. 3, s. 37; Ebû 'Abdillah Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehabî, (ö.748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, tah. Şu'ayb el-Arnâvûtî ve İbrâhîm ez-Zübeik, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1403/1983), c.15, s.91.

ğer kelimâ ekollere ve sapık görüşlere karşı vermiş olduğu halisane mücadele bile Berbehârî'nin gözünde, karşıt ekollerin akidelerine maruz kaldığı ve belli düzeyde kelimâ bir beceri gerektirdiği sürece, istenilmeyen ve kuşku duyulan bir girişimdi. Bu olaydan sonra kelimâ kullanan diğer Şafiler gibi Eş'arî'nin de Hanbelîlerin eleştirisi oklarına doğrudan muhatap olduğu muhakkaktır.¹¹⁴Hatta onun Ahmed b. Hanbel'e uyduğunu dile getirdiği *el-İbâne*¹¹⁵ adlı eserini bu süreçte telif ettiği ve Hanbelîlere karşı bir kalkan olarak kullandığı yönünde kayıtlar söz konusudur.¹¹⁶

2. Kelamın Yükselişi

Hanbelîlerin aşırı katı bir din anlayışından beslenen ve onları gittikçe yalnızlaştıran tutumları Sünnilik içerisinde bir daralmaya yol açtı ve Ehl-i Sünnet bünyesinde daha mutedil ve esnek yaklaşımların ortaya çıkmasına imkan tanıdı. Bu yaklaşımlar, genellikle Şafi Hadis Taraftarları tarafından sahiplenildi. Bu durum kelama dönük ilginin artmasına yol açtı ve Küllabîlere ait kelimâ görüşlerin daha yüksek sesle dile getirilmesine zemin hazırladı.

114 Allard, Eş'arî'nin Hadis Taraftarları'nın kelimâ karşıtı tutumlarını eleştirmek ve onlara karşı kelimâ müdafaa etmek amacıyla kaleme aldığı *Risale fi ishtisani'l-Havd fi Ilmi'l-Kelam* adlı eserin, Eş'arî ile Berbehârî arasındaki belirgin bir düşmanlığın bir yansıması olarak değerlendirilebileceğini de belirtmektedir. (Bkz. Michael Allard, "Eşarî'nin Hayatı", terc. M. Sait Yazıcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.25 (1981), s.474.)

115 *el-İbâne 'an 'Usûli'd-Diyâne*, tah. Fevkiyye M. Hüseyin, (Kahire:Daru'l-Kitab, 1976), s.510. Çağdaş Batılı araştırmacıların oldukça ilgisini çekmiş olan bu eserin, ne zaman yazıldığı ve Eş'arî'nin gerçek bakış açısını ne kadar yansıttığı tartışmalı bir konudur. Onun bu eseri Berbehârî ile görüşmesinden sonra kaleme aldığı şeklindeki bilgiler, eseri yayınlayan Fevkiyye Mahmud Hüseyin tarafından asılsız bulunmuştur. Ona göre eser, Eş'arî'nin Mutezile'den ayrılmasının hemen akabinde yazdığı ilk kitaptır (Bkz. "Neşredenin Mukaddimesi", a. g. e., s.35). Ancak eserin, daha önce yazıldığı bilinen *el-Makâlâtü'l-İslamiyyin*'de Ashabü'l-Hadis ile ilgili verilen bilgilerle büyük benzerlik taşıdığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu benzerlik, McCarthy tarafından her iki eserin yan yana verilmesi suretiyle oluşturulan tabloda çok daha net bir şekilde görülebilmektedir. (Bkz. McCarthy, *The Theology of al-Ash'arî*, ss.235-254) *Makâlât*'taki ifadeler küçük müdahaleler ve ilavelerle neredeyse aynen *İbâne*'de korunmuştur. Bu durum, Eş'arî'nin Berbehârî ile görüşmesinden sonra bir müddet ortadan kaybolduğunu, daha sonra da elinde *İbâne* ile onun huzuruna çıktığını bildiren kayıtlarla paralellik arz etmektedir. Muhtemelen Eş'arî, bu kısa süre içerisinde *Makâlât*'ın ilgili bölümünün bir kopyasını mahiyetinde *İbâne*'yi kaleme almış ve *Makâlât*'taki tarafsız tutumunun aksine burada rü'yetullah, Kur'an'ın mahluk olup olmadığı gibi Hanbelîleri hoşnut kılacak kimi ilavelerde bulunmuştur. *İbâne* ve içeriği ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız. Emrullah Yüksel, "el-İbâne", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.19, ss.254-255.

116 İbni Ebî Ya'lâ el-Ferrâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, c. 3, s. 37.; Eş'arî'nin *el-Lüm'a* ve *el-İbâne* adlı eserleri arasında bir mukayese yaparak bunların tarihlendirilmesi konusunu tartışan Keskin'e göre de *el-İbâne*'nin bu minvalde yazılmış olması uzak bir ihtimal olarak görülmemelidir. (Bkz. Keskin, *Eşarîliğin Teşekkül Süreci*, s.119).

Kelama dönük artan ilginin, bu sürecin önemli figürlerinden Hanbelî Berbehârî'yi de epeyce rahatsız ettiği anlaşılmaktadır. Onun bidatlerin yayılması, akılcılığın artış göstermesi, tevile başvurma'nın çoğalması gibi hususlardan hareketle, "Ehli Sünnet'in kendi yurdunda garip kaldığını" dile getirmesi¹¹⁷ bu bağlamda anlaşılmalıdır. Bağdad'da Hanbelîlerin reisi olduğu düşünüldüğünde, onun bu ifadelerinin muhatabının kim olduğu merak konusudur. Muhtemelen Mutezilîleri kast ettiği kadar, Eş'arî'nin de içinde yer aldığı Küllabî ekolden gelen kimseleri de kast etmekteydi. Benzer değerlendirmeler, bu dönemde yaşamış ve Hanbelî yaklaşımın önemli temsilcilerinden olan Şafi olan İbn Huzeyme tarafından da yapılmakta, bazı ilim ve hadis talebelerinin Mutezile'nin meclislerine katıldığı ve onların görüşlerine meylettiği dile getirilmektedir.¹¹⁸ Kâdî Ebû'l-Abbâs İbn Sureyc Ahmed b. Ömer (ö.306/918), Ebû 'Ali es-Sekafî, Ebû Bekr es-Sabğî, Kaffâl el-Kebîr Muhammed b. 'Ali eş-Şâsî (ö.336/947) ve Ebû Bekr Muhammed b. 'Abdillah es-Sayrafî (ö.330/941) gibi İbn Huzeyme ile çağdaş olan seçkin Şafi fıkıhçıların bu eleştirilerin muhatabı olduğu açıktır. Zira bu kimselerin bazı Mutezilî fikirleri benimsedikleri nakledilmektedir.¹¹⁹

Sünnî çevrelerde kelama dönük ilginin artmasının, sosyo-politik kimi gelişmelerle de yakından alakası bulunmaktaydı. Batı'da Fatimî, Doğu'da ise Büveyhî Devleti'nin kurulması ile beraber yaşanan kimi siyasî ve sosyal gelişmeler bu sürece doğrudan etkide bulundu. Fatimî Devleti'nin IV./X. asrın ikinci yarısından itibaren sistematik bir şekilde uygulamaya koyduğu İsmailî davet, Abbasî Devleti'nin merkezi konumundaki Bağdat ve Basra gibi şehirlerde yankı bulmakta gecikmedi.¹²⁰ Fatimî propaganda ile mücadele edebilmek

117 İbni Ebî Ya'lâ el-Ferrâ, a.g.e., c. 3, s. 54.

118 İbn Huzeyme, aslında kelama oldukça mesafeli durmasına karşın, bu kitabı hadis öğrencilerini Cehmi ve Mutezilî görüşlere karşı korumak amacıyla kaleme aldığını dile getirmektedir. (Bkz. İbn Huzeyme, *Kitâbu 'l-Tevhîd*, s.5.)

119 Subkî, fakihlerden bir grubun, akidelerinin bozduğunun farkında olmaksızın kimi meselelerde Mutezilî fikirlere uyduklarını kaydetmektedir. (Bkz. *et-Tabakâtu 'ş-Şâfi'îyye*, c.3, s.187.) O, Bakillânî ve Ebû İshâk el-İsferâyîni'den, İbn Süreyc ve öğrencilerinin fıkıhta uzmanlaşmış olmalarına karşın, kelam ilminde yeterince derinleşemediklerini, ileri yaşlarına rağmen Mutezilenin kitaplarına daldıklarını ve bu kitapların içeriklerinin güzelliğine aldandıklarını nakletmektedir. (Bkz. A.g.e., c.3, s.202.)

120 İsmailî da'iler, sadece merkezi konumdaki şehirlerde değil, aksine erken dönemlerden itibaren İslam coğrafyasının pek çok bölgelerinde faaliyetlerini sürdürdüler ve muhataplarını ikna edebilmek için farklı yöntemler denediler. Fatimilerin uygulamaya koyduğu davet süreci ve yöntemleriyle ilgili olarak bakınız. Abbas Hamdani, "Evolution of the Organisational Structure of the Fatimid Da'wah", *Arabian Studies*, vol.3 (1976), pp.85-114; Muzaffer Tan, "Horasan ve Maveraünnehir'de İlk İsmailî Faaliyetler", *Dini Araştırmalar*, c.10:30 (2008), ss. 55-73.

için hadis taraftarı söylem yeterli değildi; bu durumda aklın mukayese niteliklerinin geliştirilmesi ve bir savunma aracı olarak kullanılması kaçınılmazdı.¹²¹ Bununla birlikte kelamın savunma aracı olarak kullanılmaya başlanması, en güçlü karşılığını Büveyhilerin uygulamaları neticesinde buldu.¹²² Genel Sünnî akımla bağlantılı pek çok kesimin belleğinde son derece olumsuz hatıralara sahip olan Mihne ruhu¹²³, bu defa Şîî ve Zeydî bağlantılarıyla birlikte Büveyhiler tarafından yeniden diriltilmeye çalışıldı.¹²⁴ Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd'ın (ö.385/995)¹²⁵ desteği ve çabalarıyla Mutezilî âlimler, mezhebin silikleşmeye başladığı bir dönemde Me'mun dönemindeki hareketliliğe yeniden kavuştular.¹²⁶ Bu canlılık ve yükseliş muhtemelen halk tabanında da

121 Watt, Fatımilerin Kahiresi'nin, İsmailî tandanslı derin kelmâ eserlerinin yanı sıra, entelektüel enerjisi, maceracı ruhu ve müsamahakâr tutumuyla da bütün İslam dünyasını yoğun olarak düşünmeye sevk ettiğini belirtirken, aklın kullanılmasındaki genel çabaya dikkat çekmektedir. (Bkz. W. Montgomery Watt, *The Majesty That Was Islam: Islamic World 661-1100*, (London: Sidgwick-Jackson, 1976), s. 215; Heinz Halm, *The Fatimids and Their Traditions of Learning*, (London: I.B. Tauris Publishers, 1997.)

122 Büveyhilerin tarihi ve bu süreçte üstlendikleri roller için bakınız. Heribert Busse, *Chalif and Grosskönig, Die Buyiden im Irak 945-1055*, (Beyrut: Oriental Institut der Deutsche, 1969); John J. Donohue, *The Buyayhid Dynasty in Iraq*, (Leiden: Brill, 2003), pp.315-338.

123 İlk defa Abbasî Halifesi Me'mun tarafından hicri 218 yılında uygulamaya konulan ve Kuran'ın mahlûk olduğu konusundaki Mutezilî görüşle ilgili olarak Ahmed b. Hanbel gibi Ashabu'l-Hadis'e mensup kimi âlimlerin sorgulanmasını ifade eden Mihne olayları, genelde Abbasî idaresine özeldir ise Mutezilî fikirlere karşı geniş tabanlı bir tepkinin oluşmasına yol açtı. Halife Mütevekkil ile birlikte sona erdirilen bu dönem, Ashabu'l-Hadis'in teşekkülü ve Hadis merkezli bir ilim faaliyetinin yaygınlaşması bakımından dönüm noktası olmuştur. Mihne olayları ve yansımaları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, tah. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm, (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, tsz.), c.2, ss.116-117; Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'ezzele*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), ss.127-262; Mahmut Ay, *Mu'ezzele ve Siyaset: Mu'ezzele'nin İktidar Mücadelesi*, (İstanbul: Pınar Yayıncılık, 2002), ss.301-310.

124 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c.8, s.449; Me'mun'un, Mutezile'yi Şia ile Ehl-i Sünnet arasında bir denge unsuru olarak ön plana çıkarma politikası, benzer bir şekilde Büveyhiler tarafından yürürlüğe konuldu. Nitekim bu durum, Büveyhilerin İmamiliğe her koşulda inanan kimseler olmayan bir görüntü vermelerinden anlaşılabilir. Watt, onların İmamiler organize oldukları süreçte onları desteklerini aradıklarını ve onlara kimi ayrıcalıklar tanıdıklarını kaydetmektedir. (Bkz. A. g. e., s.214)

125 On sekiz yıllık etkili vezirlik görevinde bulunan Sâhib b. Abbâd'ın Şafîliği üzerinde ittifak bulunmasına karşın, itikadî olarak hangi mezhebi benimsediği tartışmalıdır. Mutezilî olduğu yönünde kayıtlar bulunmasına karşın, İmamîyye Şia'sı ve Zeydiyye tarafından da sahiplenilmesi onun Şîî-Mutezilî çizgi üzerinde yoğunlaştığını göstermektedir. Kâdî 'Abdulcebâr ile olan kişisel yakınlığı ve onu Kadilkudatlık makamına getirmiş olması Mutezile mezhebine olan eğilimin diğerlerine oranla daha fazla olduğunu çağırıştırılmaktadır. Onun yaşadığı dönem kelam tartışmalarının ve itikadî münazaraların yoğun olduğu bir zaman dilimidir. O döneminde mevcut olan farklı mezheplere mensup ilim adamlarını ve şairleri saraya davet ederek münazaralar yaptırır, şiirler okur ve bizzat ilmi tartışmalara katılırdı. Bkz. İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.35, ss.512-514; Muharrem Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mutezile*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2008), ss. 215-221.

126 el-Makrizî, Mutezile'nin bu süreçte Irak, Horasan ve Maverâünnehir'de ciddi olarak yayıldığından bahsetmektedir. (Bkz. *el-Hıtat*, c.2, s.357.)

belli ölçüde bir karşılık buldu.¹²⁷ Bu yeni durum Sünni kesimle, ezeli düşmanları mertebesindeki Mutezile'yi bir kez daha karşı karşıya getirdi. Böyle bir tablo karşısında iki kesim arasında fikri bir mücadelenin yaşanması artık kaçınılmazdı.¹²⁸ Bir yönetici olmasına karşın, Sâhib b. Abbâd'ın, İbn Fûrek ve İsferyânî gibi önde gelen Eşarîlerle,¹²⁹ yine Kâdî 'Abdulcebâr'ın Ebû İshâk el-İsferyânî ile kelimâ konularında tartışmış olması¹³⁰ kelimâ'nin bir savunma aracı olarak kullanılmasında Küllabî geleneğin temsilcilerinin ve Eş'arî'nin ikinci kuşak takipçilerinin önemli işlevler üstlendiğini gözler önüne sermektedir. Mihne döneminde Mutezile'ye ve Mutezile'nin kelimâ metoduna karşı Küllabîlerin üstlendiği işlevsel rol, bu sefer yine aynı geleneğin uzantısı durumundaki Eşarîler tarafından yerine getirilmekteydi.¹³¹ Bu gelişmeler, Sünni

127 el-Bâkîllânî'nin, avamın aklını karıştırmaları ve halkı Ehli Sünnet ve'l-Cemaat'ten nefret ettirmeleri dolayısıyla Mutezile'ye yüklenmesi ve halkın onların görüşlerine meyletmesinden duyduğu endişeyi dile getirmesi bu durumu açıklaması bakımından önemlidir. (Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî (ö.403/1013), *el-İnsâf fî mâ Yecibu l'tikâduhû velâ Yecûzu el-Cehl bihi*, tah. M. Z. el-Kevserî, (Kahire:Müessesetü Hancı, 1963), s.106)

128 Abdulmecîd Ebû'l-Fütûh el-Bede'î, *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-Fikrî li'l-Mezhebi's-Sünnî fi'l-Meşriki'l-İslâmî mine'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî Hattâ Sukûti Bağdâd*, (Cidde:Alemü'l-Marife, 1983), s.29.

129 Bu tartışmalardan bazıları için bakınız. el-Bâkîllânî, a.g.e., s.148.

130 es-Subkî, *et-Tabakâtu's-Şâfi'iyye*, c.4, ss.261-262.

131 Kâdî 'İyâd'ın, Bâkîllânî'nin hal tercümesi altında aktardığı ve Bâkîllânî ile hocası el-Bâhilî arasında gerçekleşen bir olay bu hususu oldukça net bir şekilde ortaya koymaktadır. Buna göre Büveyhî meliki 'Adududdevle Fenâ Husrev b. Büveyh ed-Deylemî, Şiraz'da düzenlediği tartışma meclislerine Mutezilîler dışında kimsenin katılmamasından rahatsızlık duyar ve baş kadısına Ashabü'l-Hadis'ten birilerinin çağrılması talimatını verir. Her ne kadar Mutezilî olan kadısı Bîşr b. el-Hasan Hadîşçilerin taklit ehli kimseler oldukları yönündeki telkinleriyle onu bu ısrarından vazgeçirmek istese de o Mutezilî alimlerle Ashabü'l-Hadis'ten alimlerin, huzurunda tartışmaları hususunda ısrar eder. Yapılan araştırmalar neticesinde Bâhilî ve öğrencisi Bakîllânî'nin ismi ön plana çıkar. Bunun üzerine melik, bu ikisinin Şiraz'a çağırılması noktasında Basra Kadısı'na talimat verir. Ancak bu davet kendilerine ulaştığında Bâhilî ve öğrencisi arasında, melikin davetine icabet etme konusunda tereddütler hasıl olur ve görüş ayrılıkları meydana gelir. Bâhilî ve ashabî, bu kimselerin Râfizî oldukları için kafir ve fasık bir kavim olduklarını, bundan dolayı da onların kilimlerine basmalarının dahi helal olmadığını, bu davetin altında yatan niyetin ise kötü maksatlı bir girişim olduğunu söylerler. Ancak Bakîllânî bu duruma çok ilginç bir gerekçe ile karşı çıkar. Ona göre bu durum, Me'mun zamanında yaşanan durumla benzerlik taşımaktadır. Bâhilî'nin öne sürdüğü bu yaklaşım, İbn Küllâb ve Hâris el-Muhâsibî gibi alimlerce de ileri sürülmüş ve fasık olduğu gerekçesiyle Me'mun'un huzurunda Ehl-i Sünnet temsil edilmemiştir. Ancak ona göre eğer bu alimler, fasık olduğuna aldırmaaksızın Me'mun'un meclisine gidip tartışsalar, belki Ahmed b. Hanbel'e ve onun şahsında baskı altındaki Müslümanlara yardım etmiş olacaktı. Bâkîllânî'ye göre aynı durum, Şiraz'dan gelen bu yeni davet için de geçerlidir. Gidilmemesi durumunda Ahmed b. Hanbel ve diğer alimlerin başlarına gelen mihne sürecinin tekrarlanacağını, bu yüzden Bâhilî gelmeseydi kendisinin tek başına gidip Ehli Sünnet'i savunacağını ifade etmektedir. Bu önemli anekdot ve Melik'in huzurunda Bâkîllânî'nin Mutezilî alimlerle tartışması hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Kâdî Musâ b. 'İyâd (ö.544/1149), *Tercümetü'l-Kâdî Ebî Bekr Muhammed b. el-Bâkîllânî an Kitâbi Tertîbi'l-Medârik ve Takrîbi'l-Mesâlik li Ma'rîfeti'l-İlâmî Mezhebi'l-İmâm Mâlik*, (Bâkîllânî'nin *Temhîd* adlı kitabının sonunda basılmış), tah. Mahmûd M. el-Hudayrî, (Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1947), ss.246-250.

kesim içerisinde kelimelerin faaliyetlerinin artmasına ve Eş‘arî’nin bu sürecin merkezine yerleştirilmesine kapı araladı.

3. Mutezilenin Yeniden Dirilişi:

Mutezile’nin gümüş çağını yaşadığı bu süreç iki yönlü bir işlev gördü: Bir taraftan Mutezile’nin yeniden dirilişine kapı aralarken, bir taraftan da kendi ötekisini yarattı. Kelam eksenli gelişen bu rekabetin Mutezile açısından ötekisi hiç kuşkusuz Küllâbilikti. Bu sürecin Mutezilî isimlerinin başında Ebû’l-Hasan Kâdî ‘Abdulcebâr b. Ahmed el-Hemedânî (ö.416/1025)¹³² ve talebeleri Ebû’l-Hüseyn el-Basrî (ö.436/1044)¹³³ ile Ebû Reşîd en-Nisâbüri (ö.415/1024)¹³⁴ gelmekteydi. Ancak Mutezilî öğreti bakımından dönemin en güçlü sesi şüphesiz Kâdî ‘Abdulcebâr’dı.¹³⁵ O yazdığı eserler ve Mutezilî öğretiyi getirdiği yeni soluk¹³⁶ dolayısıyla bu payeyi fazlasıyla hak etmekteydi.

Kâdî ‘Abdulcebâr, aslında Eş‘arî’ninkine benzer bir süreci tersinden yaşadı. O başlangıçta Şafii bir Hadis Taraftarıydı. Basra’ya geldikten sonra Mutezile’nin öğretilerinden etkilendi ve Mutezile saflarına katıldı.¹³⁷ Burada bir müddet Ebû İshâk İbrâhîm b. ‘Ayyâş el-Basrî’nin¹³⁸ öğrencisi oldu. Daha sonra Bağdad’a geçti ve burada uzunca bir süre Ebû ‘Abdillah el-Hüseyn el-Basrî’ye (ö.369/979)¹³⁹ öğrencilik yaptı. Zamanla da bütün akranları arasında

132 Kâdî ‘Abdulcebâr, 360 yılından sonra Büveyhi veziri Sâhib b. ‘Abbâd, arafından Rey’e davet edildi ve buradaki en üst dinî görev olan kadîkudatlık makamına atandı. O bu görevi Sâhib b. ‘Abbâd’ın 385 yılındaki ölümüne kadar sürdürdü. Bkz. Ahmed b. Yahya ibnu’l-Murtaza (ö.840/1437), *Tabakâtu’l-Mu‘tezile*, tah. S. Diwald-Wilzer, (Beyrut:Franz Steiner Verlag, 1961), s.112; Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mutezile*, ss.221-231; Metin Yurdagür, “Kâdî Abdulcebâr”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.24, s.103.

133 Akoğlu, a.g.e., ss.231-237; Ahmet Akgündüz, “Ebû’l-Hüseyn el-Basrî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.10, ss.326-327.

134 Akoğlu, a.g.e., ss.237-241; Yusuf Ş. Yavuz, “Ebû Reşîd en-Nisâbüri”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.10, s.212.

135 Yaşadığı dönemin en önde gelen Mutezilî alimi olduğunu, İbnu’l-Murtazâ altını çizerek dile getirmektedir. (Bkz. İbnu’l-Murtazâ, a. g. e., s.112.)

136 Kâdî ‘Abdulcebâr’ın Mutezilî öğretiyi yaptığı katkı ve kelam yöntemi konusunda geniş bilgi için bakınız. İbrahim Aslan, *Kadî Abdulcebâr’da Kelam Yöntemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2005.

137 Onun Mutezile saflarına katıldıktan sonra, fıkhıdaki mezhebini değiştirip Hanefîliğe girmek istediği, ancak hocası Ebû ‘Abdillâh’ın “bu her müctehidin isabet ettiği bir ilimdir, ben Hanefiyim sen de Şafii olarak kal” demesiyle Şafilikte kaldığı kaydedilmektedir. (Bkz. İbnu’l-Murtazâ, a.g.e., s.112)

138 Kâdî ‘Abdulcebâr’ın Mutezilîye katıldıktan sonra kelam tahsil ettiği ilk hocasıydı. Ebû Haşim’i görmüş olmakla beraber, ondan naklettiklerinin çoğunu Ebû ‘Alî b. Hallâd ve Ebû ‘Abdillah el-Basrî’den aldı. (Bkz. İbnu’l-Murtazâ, a.g.e., s.107.)

139 Ebû Haşim el-Cübbâî ile öğrencisi Ebû ‘Alî b. el-Hallâd el-Basrî’den kelam dersleri aldı. Kendi döne-

sivriildi.¹⁴⁰ Kâdî ‘Abdülcebbâr kendi mezhebinin geçmişini ve görüşlerini oldukça iyi özümsemi. Ancak daha fazlasını yaptı. O önceki Mutezilî kuşaklar tarafından kendine sunulanlar temelinde bütüncül, sistematik bir kelimâ düşünme biçimi inşa etti.¹⁴¹ Uzun ömrü, ünü doğuya ve batıya yayılan çok sayıda kitabı telif etmesine ve çok sayıda seçkin öğrenci yetiştirmesine imkan verdi.

Kâdî ‘Abdülcebbâr’ın kelimâ bakış açısına, temelde, yukarıdaki iki Mutezilî alim yön verdi. Ebû İshâk, Basra’da, Ebû ‘Abdillah el-Basrî de Bağdad’da hocası oldu. Her iki alim de Basra Mutezilesine mensuptu. Ebû ‘Abdillah el-Basrî, Ebû Hâşim el-Cübbâî’den ders almış ve onun ashabı arasında temayüz etmiş bir kimse olması dolayısıyla yaşadığı zaman diliminde Basra ekolünün en önemli ismi durumundaydı.¹⁴² O öldükten sonra kitapları Kâdî ‘Abdülcebbâr’da kaldı. Onun Rey’e Sahib b. Abbad’ın daveti üzerine giderken Ebû ‘Abdillah el-Basrî’nin kitaplarını yanında götürdüğü kaydedilmektedir.¹⁴³ Bu iki hocası Kâdî ‘Abdülcebbâr’la Basra Mutezilesi’nin kurucuları olan Ebû ‘Alî el-Cübbâî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî arasında köprü işlevi gördüler.¹⁴⁴

Kâdî ‘Abdülcebbâr’ın başını çektiği bu yeni Mutezilî diriliş, Basra Mutezilesi’nden beslenmekteydi.¹⁴⁵ Muhtemelen bu bağlantı, Eş‘arî’nin isminin Küllabî gelenek içerisinde ön plana çıkma sürecinde önemli rol oynadı. Zira Eş‘arî, Mutezile’den ayrılmadan önce Basra Mutezilesi’nin bir mensubuydu ve bu gelenek içerisinde hocası Ebû ‘Alî el-Cübbâî ile oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî’den sonra belki de en önemli isimdi. Dolayısıyla Basra Mutezilesi’ni görüşlerini belki de en iyi bilenlerdendi. Bu hususun yeni muhitinde onu ve Mutezile’nin eleştirisi mahiyetindeki görüşlerini emsalsiz kıldığı

minde Mutezile’nin Behşemiyye kolunun liderliğine kadar yükseldi. Basra Mutezilesinin bir temsilcisi olmasına karşın hayatının büyük bir kısmını Bağdad’da geçirdi. (Bkz. Kâdî ‘Abdülcebbâr, *Fazlu’l-Itizal*, s.325.)

140 İbnu’l-Murtazâ, a.g.e., s.112

141 Jan R. T. M. Peters, *God’s Created Speech: A Study in the Speculative Theology of the Mutazil Qadî l-Qudat Abu l-Hasan Abd al-Jabbar Ibn Ahmad al-Hamadani*, (Leiden:Brill, 1976), p.14; Kâdî ‘Abdülcebbâr’ın akılcı yaklaşımıyla ilgili geniş bilgi için bakınız. İlyas Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadî Abdülcebbâr*, (İstanbul:Rağbet Yayınları, 2002.)

142 İbnu’l-Murtazâ, a.g.e., s.105.

143 İbnu’l-Murtazâ, a.g.e., s.107.

144 Peters, a.g.e., p.14.

145 Kâdî ‘Abdülcebbâr’ın hocaları olan Ebû İshâk İbrâhim b. Ayyâş ve Ebû Abdillah el-Basrî, İbn Hallâd el-Basrî kanalıyla Ebû Hâşim el-Cübbâî’nin temsil ettiği Basra Mutezilesi içerisinde yer aldı. Dolayısıyla onun düşünce ve görüşlerinde hem Ebû ‘Alî el-Cübbâî’nin hem de oğlu Ebû Hâşim’in etkileri kaçınılmazdı. (Bkz. Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mutezile*, ss.176-177.)

rahatlıkla düşünülebilir.¹⁴⁶ O eserlerinde Mutezilî öğretiyeye özellikle de Basra Mutezilesi'nin liderleri konumunda olan Ebû 'Ali ve Ebû Hâşim'in görüşlerine, diğer Mutezilîlerle kıyaslandığında, eserlerinde geniş yer verdi ve bunlara yer yer eleştirilerde bulundu.¹⁴⁷ Mutezile'den ayrıldıktan sonra bile Ebû 'Ali el-Cübbâî ile karşılıklı tartışmalarda bulundu.¹⁴⁸ Bu durum, muhtemelen Mutezile'yi Basra'da muhalifleri gözünde oldukça sıkıntıya sokmuş olmalıydı. Zira kendi içlerinden gelen ve görüşlerini gayet iyi tanıyan birinin eleştirilerine muhatap olmanın Basra'daki Mutezilîler açısından küçük çaplı bir deprem etkisi yarattığı muhakkaktır. Nitekim Eş'arî'den önce Basra'da Ehl-i Sünnet mensuplarının Mutezilîlere kıyasla güçsüz olduklarının, Eş'arî'den sonra ise bunun tersine döndüğünün dile getirilmesi¹⁴⁹ bu psikolojik boyutu gözler önüne sermektedir.

Eş'arî'nin Basra'daki Mutezilîleri sıkıntıya sokan eleştirileri, yeni muhitinde en azından yaşadığı dönemde tam olarak takdir edilemedi. Bu ancak Mutezile'nin yeniden silkindiği bir dönemde Kâdî 'Abdulcebbar olmak üzere Mutezilî alimlerin Küllâbî gelenek içerisinde onu muhatap almaya ve görüşlerini eleştirmeye başlamasından sonra gerçekleşti. O, Eş'arî'nin Basra Mutezilesi'ne yönelttiği eleştirileri yanıtlamaya ve bunlara cevap vermeye çalıştı. Kâdî 'Abdulcebbar'ın, Eş'arî'yi eleştirirken onu hep Küllâbî gelenek içerisinde konuşturduğu, takipçilerini ise bu geleneğin bir temsilcisi olarak gördüğü açıktır. Onun grup olarak karşısına aldığı kesim hep Küllâbîler oldu.¹⁵⁰ Eş'arî'ye ise bunlardan birisi olarak atıfta bulundu. Eş'arî'nin ismine atıfta bulunması gerektiğinde, mutlaka İbn Küllâb'ın isminden sonra yer verdi.¹⁵¹ Eş'arî'nin *el-Lüm'a* adlı eserine *Nakzu'l-Lüm'a* adında bir reddiye yazdı; Bâkîllânî de *Nakzu Nakzi'l-l-Lüm'a* adıyla bu esere cevap mahiyetinin-

146 Nitekim İbn Teymiyye'nin, Eş'arî'nin Ashabu'l-Hadis'in görüşlerine Mutezileninkiler kadar vakıf olmadığını dile getirmesi, onun Mutezile ile ilgili verdiği bilgilerin derinliğini ortaya koymaktadır. (Bkz. Ebu'l-'Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Abdilhalim ibn Teymiyye, *en-Nübüvvât*, (Beyrut:Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), s.159.)

147 Bunlardan bazıları için bakınız. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, ss.522-524, 543-545, 560-561.

148 İbn 'Asâkir, *Tebyîn*, s.56.

149 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, c.11, s.347.

150 Kâdî 'Abdulcebbar'ın *el-Muhit bi'l-Teklif* adlı eserinde Küllâbîyye için müstakil bir bölüm ayırmış olması bu hususu teyit etmektedir. O burada kelimayı kadim konusunda Küllâbîyye'ye ciddi eleştiriler yöneltmiştir. (Bkz. Kâdî 'Abdulcebbar 'Abdullah b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muhit bi'l-Teklif*, tah. Ö. S. Azmi, (Kahire: eş-Şeriketü'l-Mısriyye, tsz.), ss. 124, 172, 317.

151 Joseph van Ess, "İbn Kullab und die Mihna", *Oriens*, vol. 18-19 (1967), p. 136.

de bir reddiye kaleme aldı.¹⁵² Bu durum, Eş‘arî’nin isminin Küllabî gelenek içerisinde de artık merkeze oturmaya başladığını ortaya koymaktadır. Kâdî ‘Abdülcebbâr’ın Küllabîlere yönelttiği eleştiriler karşısında bu geleneğin takipçilerinin Eş‘arî’ye kurucu bir isim olarak bakmaya başladıkları anlaşılabilir. Bu yüzdendir ki, Eş‘arî’nin Basra Mutezilesi’ni muhatap alarak yönelttiği eleştiriler, Küllabî gelenek içerisinde ikinci kuşak temsilciler tarafından hem Eş‘arî’nin isminin ön plana çıkartılmasında hem de Eşarîliğin sistematik bir kelam ekolü olarak temellendirilmesinde belirleyici işlev gördü.

Sonuç

Eşarîlik, diğer İslam mezheplerinden farklı bir teşekkül sürecine ve gelişim çizgisine sahiptir. Bunun arka planında da büyük ölçüde İmam Eş‘arî’nin yaşadığı tarihsel tecrübe yatmaktadır. Onun Mutezile’den ayrıldıktan sonraki süreçte yeni muhitinde kendine yer arama çabası, kendisinden sonra da sürmüş ve adına nispetle anılan mezhebî oluşumu eklektik bir yapıyabüründürmüştür. Farklı tezler ileri sürülmekle birlikte, onun Mutezile’den ayrıldıktan sonra saflarına katıldığı kesim, Mihne sürecinde Mutezile’ye karşı yine onların yöntemleriyle, yani kelamla mücadele veren Şafî Hadis Taraftarları’nın oluşturduğu Küllabîler olmuştur. Ancak Eş‘arî yaşadığı zaman diliminde bu kesimin lideri konumunda olmamış, aksine önde gelen seçkin bir temsilcisi olarak bulunmuş ve bu çizgi doğrultusunda yazdığı eserlerle Mutezileye karşı cephe almıştır. Onun Küllabî gelenek içerisinde isminin ön plana çıkması, Bâkılânî, İbn Fûrek ve İsferyânî gibi ikinci kuşak temsilcileri vasıtasıyla IV/X. asrın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren Küllabîlik ismi Eşarîliğe dönüşmeye başlamış ve Eş‘arî, bir mezhep kurucusu olarak algılanmaya başlanmıştır.

Eş‘arî’nin Küllabî gelenek içerisinde ön plana çıkma süreci kendiliğinden gerçekleşen bir hadise değildir; aksine birden çok sebebin bir araya gelmesiyle açıklanabilecek karmaşık bir süreçtir. Hanbelîlerin IV/X. asrın başlarından itibaren katı din anlayışlarından beslenen ve gittikçe saldırganlaşan tutumlarının bu sürece dolaylı olarak etkisi olmuştur. Onların bu tutumu Sünnilik içerisinde

¹⁵² İbn Teymiyye, *en-Nübüvât*, s.62; Kâdî ‘Abdülcebbâr’dan önce 369 yılında ölen hocası Ebû ‘Abdillah el-Basrî’nin de Eş‘arî’nin *el-Muciz* adlı eserine *Nakzu’l-Muciz* adında bir reddiye kaleme aldığı kaydedilmektedir. (Bkz. Şerafeddin Gölcük, “Ebû Abdillah el-Basrî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 10, s.85.)

bir daralmaya yol açmış ve daha esnek ve mutedil yaklaşımların meşruiyet kazanmasına vesile olmuştur. Kelamî yöntemi kullandıkları için sürekli eleştirilen Küllâbîlerin yaklaşım tarzları merkeze yerleşmeye başlamıştır. Ayrıca Fatimilerin söz konusu asrın başlarından itibaren sistematik bir propaganda başlatması ve Büveyhilerin Mutezilîlere destek verip Me'mun dönemindeki gibi tartışma meclisleri düzenleme girişimleri kelamın kullanılmasını gerekli kılmıştır. Özellikle Büveyhilerin desteğiyle birlikte Mutezile'nin ikinci gümüş çağını yaşadığı süreçte Ehl-i Sünnet'in görüşlerinin onlar karşısında savunulabilmesinde kelamın kullanılması artık kaçınılmaz hale gelmiştir.

Mutezile'nin bu yeniden canlanışını, Eş'arî'nin adının yüksek sesle telaffuz edilmesinde önemli rol oynamıştır. Aslında bu dönemdeki Mutezilîlerin, Küllâbîliği muhatap aldıkları, Eş'arî'yi de bu kesimin bir temsilcisi olarak gördükleri ve Mutezile'nin eleştirisi mahiyetindeki görüşleri de önemsedikleri görülmektedir. Bu durum, onların Küllâbî birisi olarak görmelerine karşın, Eş'arî'nin Mutezile'ye dönük eleştirilerine cevap vermelerini ve eleştirmelelerini beraberinde getirmiştir. Küllâbî geleneğin temsilcileri bu durum karşısında Eş'arî'yi savunmaya ve onun Mutezile'nin eleştirisi mahiyetindeki görüşlerini ön plana çıkarmaya başlamışlardır. Eş'arî'yi Küllâbî geleneğin önemli isimleriyle kıyaslayan eserler yazmışlar, onun görüşlerini sistematik olarak derlemeye dönük özenli bir çabanın içine girmişlerdir. Bu dönemdeki Mutezile'nin, Basra Mutezilesi'nin bir uzantısı durumunda olması, uzun yıllar Basra Mutezilesi içerisinde kalan Eş'arî'ye ve eserlerine olan ilgiyi daha da artırmıştır.

KAYNAKÇA

Akgündüz, Ahmet, "Ebû'l-Hüseyin el-Basrî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.10, ss.326-327

Akoğlu, Muharrem, *Büveyhiler Döneminde Mutezile*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2008.

___, *Mihne Sürecinde Mutezile*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

Allard, Michael, "Eşarî'nin Hayatı", terc. M. Sait Yazıcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.25 (1981), ss.457-476.

___, *Le probleme des attributs divins dans la doctrine d'al-As'ari et de ses premiers grands disciples*, Beyrut: el-Matbaatu'l-Katolikıyye, 1965.

- Aslan, İbrahim, *Kadı Abdulcebbar'da Kelam Yöntemi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 2005.
- Ay, Mahmut, *Mu'tezile ve Siyaset: Mu'tezilizmin İktidar Mücadelesi*, İstanbul: Pınar Yayıncılık, 2002.
- Aydın, Hüseyin, "İbn Küllâb Abdullah b. Küllâb'ın Allah'ın Sıfatları ve Kelâmullah'a Dair Görüşleri -İbn Teymiye'ye Göre", *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji*, c.3:8 (2003), ss.25-146.
- Aydınlı, Osman, *Mu'tezili İmâmet Düşüncesinde Farklaşma Süreci*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2003.
- el-Bağdâdî, Ebû Mansûr 'Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed (ö.429/1037), *'Usûlu'd-Dîn*, Beyrut 1980.
- _____, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, terc. E. Ruhi Fığlalı, Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- el-Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib (ö.403/1013), *el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâduhû velâ Yecûzu el-Cehl bihî*, tah. M. Z. el-Kevserî, Kahire:Müessesetü Hancı, 1963.
- el-Bedevî, Abdulmecîd Ebû'l-Fütûh, *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-Fikrî li'l-Mezhebi's-Sünnî fi'l-Meşriki'l-İslâmî mine'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî Hattâ Sukûti Bağdâd*, Cidde:Alemu'l-Marife, 1983.
- el-Buhârî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. İsmâ'îl (ö. 256/870), *Halku Ef'âli'l-'İbâd: Hadis-i Şerifler Işığında İlahi Kelamın Müdafası*, terc. Y. Özbek, İstanbul: İz Yayıncılık, 1992.
- Busse, Heribert, *Chalif and Grosskönig, Die Buyiden im Irak 945-1055*, Beyrut: Oriental Institut der Deutsche, 1969.
- el-Bustî, Ebû'l-Kasım İsmail b. 'Ali b. Ahmed Büstî (ö.420/1029), *el-Bahs an Edilleti't-Tekfîr ve't-Tefsîk*, tah. Hanefî Seyyid Abdullah, (Kahire: Daru'l-Afâki'l-Arabiyye, 2006..
- el-Câhîz, Ebû Osmân Amr, *Resâilu'l-Câhîz*, tah. Abdusselam M. Harun, Beyrut: 1991.
- Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- _____, "el-Lüma", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.27, ss.258.
- _____, "Sâhib b. Abbâd", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.35, ss.512-514
- Donohue, John J., *The Buwayhid Dynasty in Iraq*, Leiden:Brill, 2003.

- Ebû Temmam, *Babu 'ş-Şeytan min Kitabi 'ş-Şecera*, ed. & trans. W. Madelung-P. E. Walker, Leiden: Brill, 1998.
- Erginli, Zafer, "Muhasibi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.31, s.15.
- Esen, Muammer, "Sünnî Kelâmın Öncülerinden İbn Küllâb'ın Kelâmî Görüşleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.43 (2002), ss.63-79.
- el-Eş'ari, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-Lüm 'a fi'r-Redd 'alâ Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, tah. H.Gurâbe, Kahire, 1975.
- ___, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, tah. Fevkiyye M. Hüseyin, Kahire: Daru'l-Kitab, 1987.
- ___, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn*, tah. H. Ritter, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1980.
- Frank, Richard M., "Al-Ashari's Kitab al-Hathth ala'l-Baith", *Melanges du l'Institut Dominicain d'Etudes Orientales du Caire*, vol.18 (1988), ss.83-133.
- Halm, Heinz, *The Fatimids and Their Traditions of Learning*, London: I.B. Tauris Publishers, 1997.
- Hamdani, Abbas, "Evolution of the Organisational Structure of the Fatimid Da'wah", *Arabian Studies*, c.3 (1976), ss.85-114.
- el-Hanefî, Muhammed b. İbrâhîm, *Keşfu'l-Gumâm 'an Ahbâri'l-Umem*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp.-Revan Köşkü, Nu: 1559.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (ö.463/1070), *Târîhu Bağdâd*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz.
- el-Harezmi, Ebû Abdullah Katib Muhammed b. Ahmed (ö.387/997), *Mefâtihu'l-Ulûm*, Kahire: Matbaatu'ş-Şark, 1342.
- Işık, Mustafa, "İbn Huzeyme", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.20, ss.79-81.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım 'Alî b. el-Hasan b. Hibetullah Hibetullah (ö.571/1175), *Tebyînu Kizbi'l-Müfterî fîmâ Ünsibe ilâ'l-İmâm Ebî'l-Hasan el-Eş'arî*, tah. M. Zahid el-Kevserî, Dimeşk:el-Kudsi, 1347.
- İbn Dâî er-Râzî, Seyyid Murtaza Hasenî, *Tebîratu'l-'Avâm fî Ma'rîfeti Makâlâti'l-En'âm*, tah. Abbas İkbâl, Tahran:İntişarat-ı Esatir, 1313.
- İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Beyrut:Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz.
- İbni Ebî Ya'lâ, Kâdî Ebu'l-Hüseyin Muhammed (ö.526/1131), *Tabakâtu'l-Hanâbile*, tah. 'Abdurrahman b. Süleyman el-Useymiyyin, Mekke, 1999.

- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan ((ö.406/1015), *Mücerredü Makalati'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eşarî*, tah. D. Gimaret, Beyrut:Daru'l-Maşrık, 1987.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsi ((ö.456/1063), *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, tah. M. İ. Nasr-A. Ğumeyra, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1996.
- İbn Huzeyme, Muhammed b. İshâk Huzeyme (ö.311/923), *Kitâbu't-Tevhîd ve İsbâtu's-Sıfâti'r-Rabb*, tah. Muhammed Halil Hevas, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983
- İbn Kâdî Şuhbe, Ebû Bekr b. Ahmed (ö.851/1447), *Tabakâtu Fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, tah. A. Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetu's-Sekafeti'd-Diniyye, tsz..
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim, *el-İhtilaf fi'l-Lafz fi'r-Redd 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, Beyrut:Dâru'r-Râye, 1985.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Abdilhalim (ö.728/1328), *Der'u Te'âruzi'l-'Akl ve'n-Nakl*, tah. M. Reşad Salim, Medine, 1991.
- ___, *el-İstikâme*, tah. M. Reşad Sâlim, Kurtuba: Müessesetu Kurtuba, tsz.
- ___, *Muvâfakatu Sahîhi'l-Menkûl li Sarihi'l-Makûl*, Beyrut:Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- ___, *en-Nübüvvat*, Beyrut:Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- İbnu'l-Esîr, Ebû'l-Hasan 'Alî b. Muhammed 'Abdulkerîm (ö.630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut: Daru Sadır, 1966
- İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ (ö.840/1436), *Kitâbu'l-Bahri'l-Zehâr el-Câmi' li Mezâhibi Ulemâi'l-Emsâr*, Kahire, 1993.
- ___, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, tah. S. Diwald-Wilzer, Beyrut:Franz Steiner Verlag, 1961.
- İbnu'n-Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, tah. İ. Ramazan, Beyrut: Daru'l-Marife, 1994.
- Kadı İyaz, Musa b. İyaz, *Tertibü't-Medarik ve Takribü'l-Mesalik Li Marifeti'l-Alami Mezhebi Malik*, tah. M. T. Tanci, Rabat:Vizaretu'l-Evkaf ve's-Şuun, 1965-1983.
- ___, *Tercümetü'l-Kâdî Ebî Bekr Muhammed b. el-Bâkîllânî an Kitâbi Tertîbi'l-Medârik ve Takrîbi'l-Mesâlik li Ma'rifeti'l-Âlami Mezhebi'l-İmâm Mâlik*, (Bâkîllânî'nin *Temhîd* adlı kitabının sonunda basılmış), tah. Mahmûd M. el-Hudayrî, Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 1947

- Kâdî ‘Abdulcebbâr, ‘Abdullah b. Ahmed el-Hemedânî, *Fazlu’l-İ’tizâl ve Tabakâtu’l-Mu’tezile*, tah. F. S. Eymen, Tunus:Daru’t-Tunusiyye, 1974.
- _____, *el-Muhit bi’t-Teklîf*, tah. Ö. S. Azmi, Kahire: eş-Şeriketü’l-Misriyye, tsz.
- _____, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, tah. A. Osman, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1988.
- Keskin, Mehmet, *Eşarîliğin Teşekkül Süreci*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2005.
- Kılavuz, A. Saim, “Berbehârî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.5, ss.476-477.
- Koçyiğit, Talat, “Ebû’l-Hasan el-Eşarî ve Bir Risalesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.8 (1960), ss.165-
- el-Lâlekâî, Hibetullah b. El-Hasan b. Mansûr (ö.418/1027), *İ’tikâdu Ehli’s-Sünne*, tah. Ahmed Sad Hamdân, Riyad: Daru Tayyibe, 1402.
- el-Makdisi, *Ahsenu’t-Tekâsim fi Marifeti’l-Ekâlîm*, ed. M. D. De Goeje, Leiden: Brill, 1906.
- Makdisi, George, “İslam Dini Tarihinde Eşarî ve Eşarîler”, *İslam’ın Klasik Çağında Din, Hukuk, Eğitim*, terc. H. T. Başoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- el-Makrizî, Takiyyüddin Ebû’l-‘Abbâs Ahmed b. ‘Alî (ö.845/1441), *Kitâbu’l-Mevâ’iz ve’l-İ’tibâr bi Zikri’l-Hıtat ve’l-Âsâr*, Kahire:Mektebetü’s-Sekafeti’d-Diniyye, 1987.
- McCarthy, J. Richard, *The Theology of al-Ash‘arî, The Theology of al-Ash‘arî*, Beyrut: el-Matbaatu’l-Katolikıyye, 1953.
- McDermott, Martin, *The Theology of Al-Shaikh Al-Mufid*, Beirut: Daru’l-Maşrık, 1978.
- Melchert, Christopher, “The Adversaries of Ahmad b. Hanbal”, *Arabica*, vol.44 (1997).
- el-Mes’udî, Ebû’l-Hasan Ali b. el-Hüseyin (ö.346/957), *Murûcu’z-Zeheb ve Meâdinu’l-Cevher*, tah. M. Muhyiddin Abdulhumejd, (Kahire:Mektebetu’t-Ticaretî’l-Kübra, 1964.
- Mûsâ, Celal Muhammed Abdulhumejd, *Neş’etu’l-Eş‘ariyye ve Tatavvuruhâ*, Beyrut:Daru’l-Kitabi’l-Lübni, 1982.
- Mughni, Syafiq A., *Hanbali Movement in Baghdad from Abû Muhammad al-Barbahârî (d.329/941) to Abû Ja’far al-Hashimî (d.470/1077)*, Ph.D., University of California, Los Angeles, 1990
- en-Nesefî, Ebû’l-Muin Meymun b. Muhammed, *Tabsıratu’l-Edille*, tah. H. Atay, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.

- Neşşar, A. Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, terc. O. Tunç, İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- en-Nisaburi, Ebû Reşid Said b. Muhammed (415/1024), *Fi't-Tevhid-Divanu'l-Usul*, Kahire 1979.
- Onat, Hasan, "Makalatu'l-İslamiyyin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 27, s.406
- Özerverli, M. Sait, "Kalanisi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.24, s.223.
- Özpinar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara:Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Peters, Jan R. T. M., *God's Created Speech: A Study in the Speculative Theology of the Mutazil Qadi l-Qudat Abu l-Hasan Abd al-Jabbar bn Ahmad al-Hamadani*, Leiden:Brill, 1976.
- el-Pezdevi, Ebû Yüsr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, terc. S. Gölcük, İstanbul:Kayhan Yayınları, 1988.
- es-Safedî, Salahuddîn Halîl b. Aybek, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefâyât*, tah. D. Krauwulsky, Wiesbaden:Franz Steiner Verlag, 1982.
- es-Seksekî, Ebû'l-Fazl Abbas b. Mansur (ö.683/1284), *el-Burhân*, tah. B. el-Ammuş, Zürka': Dâru'l-Menâr, 1988.
- Serinsu, A. Nedim, "Kerabisi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.25, ss.264-265.
- Subhî, Ahmed Mahmûd, *Fi 'Ilmi'l-Kelâm*, Beyrut:Daru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1984.
- es-Subkî, Tâcuddîn Ebû Nasr 'Abdulvehhâb b. Takiyyüddîn, *et-Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ* tah. A. M. el-Hulv-M. M. et-Tanâhî, Kahire:Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabi, 1964.
- eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, tah. A. F. Muhammed, Beyrut:Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz.
- _____, *Nihâyetu'l-İkdâm fi 'Ilmi'l-Kelâm*, tah. A. Guillaume, London: Oxford University Press, 1934.
- eş-Şelâlî, Hüdâ bint. Nâsır b. Muhammed, *Arâu'l-Kullâbiyyeti'l-'Akâdiyye ve Eseruhâ fi'l-Eş'ariyye*, Riyad:Mektebetu'r-Rüşd, 1420.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, tah. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Beyrut:Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, tsz.
- Tan, Muzaffer, "Horasan ve Maveraünnehir'de İlk İsmaili Faaliyetler", *Dini Araştırmalar*, c. 19:30 (2008), ss. 55-73.

- Tritton, A. S., *İslam Kelamı*, terc. M . Dağ, Ankara:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Van Ess, Josef, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidsc-hra*, Berlin:Walter de Gruyter, 1997.
- ___, “İbn Kullâb and His School”, *Proceedings of the Twenty-Sixth International Congress of Orientalists*, New Delhi, January 4-10, vol. 4 (1969), pp.263-267.
- ___, “İbn Kullab und die Mihna”, *Oriens*, vol. 18-19 (1967), pp. 92-142.
- Watt, W. Montgomery, “The Beginnings of the Islamic Schools”, *Revue Des Etudes Islamiques*, vol.44 (1976).
- ___, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, terc. E. R. Fırlalı, İstanbul:Birleşik Yayınevi, 1998.
- ___, *The Majesty That Was Islam: Islamic World 661-1100*, London: Sidgwick-Jackson, 1976.
- Wensinck, A. J., *The Muslim Creed*, Cambridge: Cambridge University Press, 1932.
- Yavuz, Y. Şevki, “Ebû Reşîd en-Nisâbüri”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.10, s.212
- ___, “Cübbâî, Ebû Ali”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.8, ss.99-102.
- ___, “Ebû Mansûr el-Eyyûbî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.10, s.180
- ___, “İbn Küllâb”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.20, ss.156-157.
- ___, “Mücerredü Makalat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 31, ss.448-449
- Yurdagür, Metin, “Kâdî Abdulcabbâr”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.24, s.103
- Yücedoğru, Tevfik, *İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi*, Bursa:Emin Yayınları, 2006
- Yüksel, Emrullah, “el-İbâne”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 19, ss.254-255
- ez-Zehebî, Ebû ‘Abdillah Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân, *Mîzânu’l-İ’tidâl fî Nakdi’r-Ricâl*, tah. A. M. el-Becâvî, Beyrut: Daru’l-Marife, trs.
- ___, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, thk. Şu‘ayb el-Arnâvûtî ve İbrâhim ez-Zübeyk, Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1403/1983